

Univerzita Karlova v Praze
Katolická teologická fakulta
Ústav dějin křesťanského umění
Dějiny křesťanského umění

Tereza Veselá

**Vznik a prvotní vývoj sakrálního centra
při chrámu Sv. Mikuláše (dnes Sv. Jiljí)
v královském městě Nymburk**

Bakalářská práce

Vedoucí práce: Mgr. Stefan Scholz

2009

„Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.“

Děkuji Mgr. Stefanu Scholzovi za povzbudivé vedení práce,

P. Petru Kováčovi za důvěru, s níž mne nechal volně se pohybovat v prostorech kostela,

dále PhDr. Karle Motykové, DrSc.,

PhDr. Pavlovi Fojtíkovi za poskytnutí nových poznatků

a Mgr. Janu Červinkovi za využití jeho reprodukcí.

A velice děkuji svým nejbližším za podporu a trpělivost.

Obsah

Úvod.....	4
I. Stav interdisciplinárního bádání v historiografii, dějinách umění a archeologii - kritika literatury.....	4
1.1 Historiografická literatura.....	4
1.2 Uměleckohistorická literatura.....	7
1.3 Archeologie.....	13
1.4 Shrnutí.....	14
II. Otázka vzniku města, problém kolonizace a christianizace.....	15
2.1 Město.....	15
2.1.1 Poloha a nejstarší osidlování.....	15
2.1.2 Doklady o počátcích města a písemné prameny.....	18
2.1.3 Královské město.....	19
2.1.4 Žebavý řád ve městě a městský kostel.....	20
III. Interpretace nejstarších zmínek o farním centru.....	21
3.1 Psané prameny.....	21
3.2 Nepsané prameny.....	22
IV. kritika stavebně historických pramenů.....	23
4.1 Stavební spáry.....	23
4.2 Okna, kružby.....	24
V. Popis kostela, stavební historie kostela.....	24
5.1 Popis kostela.....	24
5.1.1 Obecný popis, půdorysný a vnější.....	25
5.1.2 Vnější opěrný systém.....	26
5.1.3 Zastřešení.....	26
5.1.4 Krov.....	27
5.1.5 Okna presbytáře.....	27
5.2 Popis vnitřního prostoru.....	27
5.2.1 Popis vnitřního prostoru kněžiště.....	28
5.2.2 Severovýchodní kaple.....	29
5.2.3 Severozápadní kaple.....	29
5.2.4 Jižní předsíň.....	30
5.2.5 Sakristie.....	30
5.3 Stavební historie kostela.....	30
VI. Uměleckohistorické hodnocení kněžiště kostela.....	31
6.1 Cihlová architektura.....	31
6.2 Hodnocení půdorysu a kleneb.....	33
6.3 Hodnocení některých architektonických článků.....	33
VII. Závěr.....	34
VIII. Obrazová příloha.....	36
IX. Seznam vyobrazení.....	37
X. Seznam použitých pramenů a literatury.....	41
XI. Seznam zkráceně citovaných pramenů a literatury.....	46

Obrazová příloha není paginována. K jejímu obsahu viz IX. Seznam vyobrazení.

Úvod

Svou práci jsem si vybrala v návaznosti na své uvažování o proměně městské i venkovské architektury, o jejím vznikání a zanikání, reagování na nové stavební slohy a tendence, vytváření osobitých kontextů. Úplné poznání mikrosvěta jakékoliv vybrané stavby ale se neobejde bez proniknutí k jejímu počátku, původní podobě.

Vhodným příkladem takových proměn mohou být náboženské stavby, které často procházely různými úpravami. Křesťanský sakrální prostor, sehrávající významnou roli v životě křesťanské obce, mající vedle své duchovní i světskou (reprezentační) funkci, byl upravován v souladu s přicházejícími světovými vlivy, v návaznosti na dobové diskuse o vztahu umění a náboženství a jeho proměny do počátků památkové péče, které přinesly snahu o konzervování, resp. návrat k historickému stavu, byly často radikální.

Ve své práci se pokusím pohlédnout na nejranější fázi výstavby kostela sv. Jiljí (původně sv. Mikuláše) a srovnat ji se soudobým stavem. Vyjdu přitom z dosavadní odborné literatury, z části dokumentace vzešlé při restaurování Kamilem Hilbertem v roce 1912-13 a z vlastního terénního průzkumu.

I. Stav interdisciplinárního bádání v historiografii, dějinách umění a archeologii – kritika literatury.

1.1 Historiografická literatura

Mezi nejstarší známou historiografickou literaturu¹ o městě Nymburk patří *Zapovo*² historické pojednání *Nymburk, královské město* (1858/1859), které je založeno na autorově důkladném prostudování – jemu dostupných – pramenů. Úsilí o bohaté podložení vývojové linie královského města archivními dokumenty sice nedoprovází jejich detailní kritika, nicméně jeho poznatky jsou dodnes velmi cenné, mimo jiné také proto, že se konkrétní zjištění snaží zapojit do širších souvislostí. Chvályhodná je autorova snaha o komplexnost. Nymburk sleduje od počátků jeho středověkého osídlení po svou současnost, přičemž se dotýká např. i problematiky demografické (např. složení obyvatelstva), umělecko-historické (popis děkanského chrámu, presbytáře bývalého chrámu Panny Marie Růžencové při zrušeném dominikánském klášteře či hradeb) nebo náboženské (proměna katolického Nymburku v utrakvistický a pozdější návrat se ke katolické konfesi). Historii města zakládá

¹ Dlačačovu městskou kroniku nezařazuji mezi literaturu, ale řadím jej mezi prameny, DLABAČ 1846–1865
² ZAP 1858/1859

na stěžejních dějinných událostech, které zevrubně charakterizuje (obzvláště důkladné jsou například pasáže o vzájemných vztazích města a církve v době husitské), a při líčení městských částí a jejich nemovitých památek konfrontuje jejich tehdejší podobu se současným stavem. Pro mou práci je velmi důležitá uměleckohistorická pasáž o kostelu Sv. Jiljí [2], neboť Zap chrám popisuje ještě před stavebními zásahy 19. století, a sám již upozorňuje na „nešťastnou“ přestavbu po požáru roku 1686.³

Z hlediska památkové péče je autorova studie velmi cenná, jelikož jako první kritizuje Grueberovy návrhy na plánovanou restauraci, které ale nezabránil a již se ujal Mocker. V líčení chrámu nezapomíná ani na vybavení kostela, jež se sice často měnilo a připadalo mu „nevkusné a liché“,⁴ ale dle jeho úvah pocházelo ze 17. a 18. století a obsahovalo třináct oltářů, což je nesrovnatelné s dnešním stavem mobiliáře (z toho 5 oltářů).

Zapovu historickou práci z roku 1858/59 o historii Nymburku kladně hodnotila drobná zpráva v *Mittheilungen* v roce 1863,⁵ jejíž autor zavrhl uskutečněnou restauraci této cenné sakrální stavby.

Drobná popularizační monografie spisovatele a pedagoga *Františka Hrnčíře* z roku 1894⁶ skicuje historický vývoj města, jeho stavby i jiná „památná“ místa a stroze reflektuje společenské poměry. Spisek nemá vědeckých ambicí (sám autor v doslovu prohlašuje: „*Prameny, odkud čerpáno, ve spisku tomto neuvádím, poněvadž se mi nejednalo o vydání vědeckého a původního díla...*“⁷ a vypočítává jen několik titulů, z nichž vycházel. Chrám představuje jen velmi stručně a jeho stavbu umísťuje do doby panování Václava II., tedy zhruba do let 1282 – 1305.

*František Bareš*⁸ o královském městě rozpráví podobně jako později *Kulhánek*; nejasně z textu vyplývá, že město dal založit Václav II. a „první“ rychtu vykonávali Erhart a Petr ze Zhořelce. Neuvádí pramennou edici, pouze literaturu – tři zdroje, kterými se možná inspiroval.⁹ Vypravěčskou formou zachycuje v chronologickém pořadí události spojené s Nymburkem, text ovšem nezahrnuje poznámky, odkazy ani prameny, z kterých čerpá. Po syntéze historických událostí věnuje druhou část příspěvku městskému místopisu, zejména pak kostelu sv. Jiljí. Nereflektuje však vůbec problémy spojované s datací stavby a popis často slučuje s interpretací forem a historií stavebních fází; soustředěnost čtenáře se proto

³ ZAP 1858/1859, 352

⁴ ZAP 1858/1859, 354

⁵ WEISS 1863, 33

⁶ HRNČÍŘ 1894

⁷ HRNČÍŘ 1894, 197

⁸ BAREŠ 1907, 101–125

⁹ „*Arch. Pam. III. Z. Winter: Kulturní obraz č. měst, Poděbradsko, prací učitelstva, 1906, B. Grueber.: Die Kunst d. Mittelaltars in Böhmen, Hrnčíř: Kr. m. Nymburk.*“, BAREŠ 1907, 101

více posouvá do roviny dějin chrámu, méně do uměleckého plánu. Tuto část také doplňuje bohatou obrazovou dokumentací.

Bezmála pětisetstránkové *Dějiny královského města Nymburka* od F. Kulhánka¹⁰ se ještě více snaží obsáhnout historii města. Prostřednictvím užších, ale podstatných tématických okruhů, proniká autor hlouběji do historie města a jeho správy.¹¹ Vývoj města periodizuje do několika časových etap a podrobně nás seznamuje s hlavními osobnostmi, jež se přičinili o lepší či méně úspěšný chod městské správy. Autorova práce, založená na studiu městských knih 16. století (např. knihy svědků, knihy kšaftů apod.) a vycházející z Privilegií královských měst¹² a z dějin Františka Palackého,¹³ je mj. dokonalou topografií, v níž velmi podrobně charakterizuje měšťanské domy a další stavební památky. Sám vytváří soupisy jmen obyvatel, sousedů nebo laiků, kteří přispěli například na opravu chrámu.¹⁴ Celkový popis děkanského kostela sv. Jiljí podal stručně podle svého vlastního poznání. Tato látka byla pro jeho práci jen dílčí, a tak se jí věnoval až na konci své práce.

Na *Kulhánkovu* práci ostře reagoval *J. V. Šimák* v *Českém časopisu historickém*.¹⁵ Kritizoval nejen její kompozici, jež čtenáři nedovoluje snadno se orientovat, ale i nesouroudou formu projevu a předkládání chaoticky uzpůsobených pasáží. Nejvíce *Kulhánka* pokáral za špatnou práci s prameny, a sám se je v následující pasáži snažil uspořádat a kriticky zmapovat. Šimák přitom rozvinul otázku osídlení města, kterou si již položil *Kulhánek* i *Zap*, a velmi průkazně a přesvědčivě obhájil své úvahy o možném založení města. K tomuto tématu se podrobeněji vyjádřím v kapitole III.

Mnoho let se o Nymburku v historiografické literatuře nepsalo. Až monografie, autora spíše uměnovědných publikací *Jakuba Pavla* z roku 1970¹⁶ sleduje vývoj města Nymburka z historického, společenského a hospodářského hlediska a podává geologický a geografický obraz okolní krajiny, jimž dokazuje, jak bylo umístění determinováno.

Založení města je první velkou kapitolou. *Pavel* čerpá přímo z několika dochovaných listin, pramenů, které však nepodrobuje kritice.

Nastiňuje stavební vývoj města, který souvisí se starou osadou a cestami. Jednu stranu rukopisu věnuje „monumentální chrámové stavbě“, dnešnímu kostelu sv. Jiljí. Domnívá se, že „bylo pamatováno i na určení místa pro druhý církevní institut města, pro

¹⁰ KULHÁNEK 1912

¹¹ Například podrobně vypisuje příjmy a vydání obce.

¹² Vydané Jaromírem Čelakovským v letech 1886.

¹³ Kulhánek používal vydání *Dějiny národu českého w Čechách a w Moravě* z roku 1875

¹⁴ Dovídáme se tak prostřednictvím Kulhánka (který čerpal z *knihy zelené*), že měšťané spotřebovali roku 1600 na opravu chrámu 69 150 cihel: in: KULHÁNEK 1912, 129

¹⁵ ŠIMÁK 1918, 286–300

¹⁶ PAVEL 1970

městský kostel“,¹⁷ jehož stanoviště se mělo nacházet snad na území staré osady Ústí, „*tvořící přehradí Nového Hradu (Nymburka)*“.¹⁸ Gotický presbytář považuje za první stavební fázi, jak bývá tradičně nejčastěji směr výstavby volen, a jeho započetí ukládá do 80. let 13. století, doby panování Václava II. „*Za jeho vlády byl dokončen jen presbytář včetně triumfálního oblouku, jenž vykazuje slohovou jednotu, a jehož architektonické formy odpovídají této časné vývojové fázi gotické architektury v našich zemích.*“¹⁹ Další stavební fáze se dle Pavla odehrávaly až v 50. letech 14. století. Výstavbu trojlodí srovnává se sv. Štěpánem v Praze na Novém Městě a s mariánským kostelem v Krakově. Studii dále člení do kapitol dle historických etap. V závěru knihy jsou uvedeny prameny a literatura a nechybí ani skrovná obrazová příloha.

K těm nejzávažnějším pracím o nymburském městském zřízení patří podrobná studie Karla Dolisty.²⁰ Ten užívá písemné prameny jako kalendář událostí, které ovšem koriguje již citovanými kritikami, a počátky města tak shrnuje do ucelené podoby. Studie je perfektně vybavena poznámkovým aparátem. Ačkoli se tato literatura nijak netýká sakrálního centra při kostele sv. Mikuláše, pomohla mi právě v pohledu na posouzení dochovaných písemných pramenů.

Od roku 1996 pracoval Karel Kuča²¹ na rozsáhlém několika svazkovém encyklopedickém díle *Města a městečka v Čechách, na Moravě a Slezsku*, práce sleduje celkovou historii, topografii, urbanismus, geografii, archeologii aj. Heslo *Nymburk* obsahuje zvláštní kapitolu s podtitulem *Kostely*, jež je uvedena hlavním farním chrámem sv. Mikuláše. Autor chronologicky líčí vývoj města i sakrální stavby.

1.2 Uměleckohistorická literatura

Vedle *Zapovy* uměleckohistorické části ze studie *Nymburk, královské město nad Labem*, známe uměleckohistorická pojednání o kostele sv. Jiljí od *Bernharda Gruebera*, z prvního vydání vídeňského časopisu *Mittheilungen der K. K. Central-commission...*(1856).²² Na vzoru kružby z kapitulní síně kláštera v Roudnici a konsoly z hlavní lodě kostela sv. Jiljí v Nymburku dokazoval *Grueber* přetrvávání románské a francouzské formy,²³ které se podle něj objevovaly v Čechách až do 14. století. Autorovy práce o nymburském kostele připomněl časopis *Mittheilungen* ještě v roce 1875²⁴ a 1877,²⁵

¹⁷ PAVEL 1970, 16

¹⁸ PAVEL 1970, 16

¹⁹ PAVEL 1970, 17

²⁰ DOLISTA 1976

²¹ KUČA 1998, 524–538

²² GRUEBER 1856, 217

²³ GRUEBER 1856, 217

²⁴ GRUEBER 1875, LXX–LXXI

v nichž se věnuje chrámu podrobněji, zejména pak vybraným sochařským dílům Světce a Veraikonu. V roce 1888 *Josef Neuwirth*²⁶ v *Geschichte der Christlichen Kunst in Böhmen*, vzpomněl ještě jinou významnou cihlovou stavbu Nymburka – dominikánský klášter s kostelem Panny Marie Růžencové [3]. Tento klášterní areál se pokusil propojit s osobnostmi Ekhartha a Petra ze Zhořelce, kteří byli dle listiny z roku 1279²⁷ pověřeni obnovou a udržením nymburského mostu, osobnostmi, které bychom potkali během 13. století také v Lužici a které by měly možnost přivést s sebou stavitele i pro tak významnou stavbu, jako byl dominikánský klášter.²⁸

Ještě rok před *Kulhánkovou* publikací napsal *Jan Emler*²⁹ krátký článek pro uměnilovnou společnost v *Kráse našeho domova*, jež doprovodil dobovými fotografiemi, které jsou pro důležité pramenem, protože zachycují stavbu sv. Jiljí před Hilbertovým zásehlem [4].

Dvacetistránková studie *Vladimíra Denksteina*³⁰ v *Ročence Kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1934* je jednou z nejvýznamnějších prací zabývajících se farním kostelem v Nymburku. Historické prameny *Denkstein* podrobil velmi zdařilému kritickému rozboru a částečně vycházel ze *Zapova* článku. Snažil se datovat nejstarší části kostela, presbytáře, a jeho vznik spojoval se vznikem města. Předpokládal i starý kostel na místě současného, ještě před založením královského města, žádnými doklady to však nepotvrdil. Na základě pramenů a umělecko-historického zkoumání vymezil období pro založení kostela terminem ante quem rok 1261 a terminem post quem rok 1275. Důkladně popsal presbyterium jako samostatnou stavební fázi, která prošla mnoha úpravami; druhou část studie věnoval trojlodí ze 14. století. Tvůrce umělekohistorické studie si uvědomoval významnost cihlové architektury v Čechách po polovině 13. století, i stavitele, „jenž na sklonku vlády Přemysla Otakara II. a v prvních letech panování Václava II. vybudoval presbyterium nymburského kostela a s ním nepochybně i hradby nově založeného královského města.“³¹

Z pera *Václava Mencla* pochází hned několik prací o gotické architektuře, v nichž se zmiňuje o sakrální nymburské stavbě. Nejprve se o ni vyjádřil v publikaci *Česká architektura doby lucemburské*³² v roce 1948. Bazilikálnímu trojlodí sv. Mikuláše se věnoval v souvislosti s mimo-dvorským architektonickým uměním druhé poloviny 14. století. Společně s ním řadil svatoštěpánský farní kostel v Praze na Novém Městě k „novému pokla-

²⁵ GRUEBER 1877, 23 a 109

²⁶ NEUWIRTH 1888, 345

²⁷ RGM II, 504, č. 1179

²⁸ NEUWIRTH 1888, 396

²⁹ EMLER 1911, 161–169

³⁰ DENKSTEIN 1935

³¹ DENKSTEIN 1935, 129

³² MENCL 1948, 67

sickému typu“. Podruhé zaujímá čistě formalistický přístup k uměleckému dílu v článku *Románská a gotická hlavice jako prostředek k datování české architektury* z roku 1950. Pro kružbovou hlavici z vítězného oblouku kostela v Nymburku hledá analogie ve skupině hlavice ze Zvíkova, Mnichova Hradiště a Pohledu, jejichž tvar je odlehčen, „jichž podoba vzniká zdrobněním prvků architektonických, tedy krajně abstraktních... Vzniká tak hlavice a konsola kružbová (ve Francii na záp. portálech v Remeši a Amiensu kol. 1260), užívaná u nás od počátku poklasického slohu...“³³ Kromě Zvíkova je datuje převážně do let kolem 1290. Jako jeden z příkladů lineární odhmotněné a vertikalizující tendence v ostění oken a portálů, jež „dovršuje dynamisující proces“³⁴ uvádí jižní portál v presbytáři. Podobně sleduje i změnu funkce i optiky sloupu, přípor a hlavice. V hlavní lodi prezentuje příklad změny vztahu žeber a hlavice a uvádí přibližný rok této přeměny 1360. S dalším připomenutím nymburského kostela jako dokladu „poklasického slohu“ se setkáme ve studii *Vývoj okna v architektuře českého středověku* (1960), tentokrát autor pozoruje vývoj tvarů, forem a profilace prutů v ostění oken.³⁵ Kružby nymburského presbyteria obměňují klasický obrazec trojlistu, který je výrazněji členěn,³⁶ nebo forem „kapkovitě protažených“³⁷, vzniklých kolem let 1275 – 1280.³⁸ Dále věnuje pozornost i oknům v západní věži, jejich zdobením a uspořádání.³⁹ O čtrnáct let později se ke kostelu sv. Jiljí vrátil v publikaci *České středověké klenby* (1974). Zde dává do souvislosti klenbu nymburského presbytáře,⁴⁰ klenbu v trojlodí horažďovického chrámu sv. Petra a Pavla a klenutí v levém presbyteriu u sv. Tomáše v Praze. Přelomová období byla pro *Václava Mencla* hlavním zdrojem inspirace. Při čtení jeho studií nesmíme však zapomínat, že termín „poklasická gotika“ používal *Mencl* již v souvislosti českou rannou gotikou.⁴¹

V roce 1957 vyšel nový soupis českých památek, redigovaný *Zdeňkem Wirthem*.⁴² Encyklopedickým způsobem zpracoval *Wirth* české památky, řazené podle obcí (katalog. heslo Nymburk aj.), ve kterých se pamětihodnosti nacházejí. O čtyři roky později redigoval *Wirth* další publikaci, soustřeďující se tentokrát jen na architektonické památky *Architek-*

³³ MENCL 1950, 13

³⁴ MENCL 1950, 14

³⁵ MENCL 1960, 197

³⁶ Typ této kružby můžeme pak vidět i ve farním kostele v Jihlavě, v klášterním kostele v Českých Budějovicích, na Bezdězu a na dalších příkladech, jež *Mencl* datuje převážně do sedmdesátých let 13. století. In: MENCL 1960, 191

³⁷ MENCL 1960, 191

³⁸ datuje *Mencl* v popiskách obrázků, in: MENCL 1960, 198

³⁹ MENCL 1960, 211–212

⁴⁰ „snesenou při Hilbertově restauraci“ in: MENCL 1974, 42

⁴¹ „...už v roce 1940 se *Mencl* dává cestou teorie vcítování. Což znamená, že soudí, že umělecká emoce záleží ve ztotožnění pozorovatele a tím více pak badatele s nazíranými formami... Psychofyzilogický podklad teorie vcítování povede dále *Mencla* přímo ke ztotožnění s tvary a zde je kořen jeho dynamického chápání a vyjadřování... a vedlo nutně později k četným nedorozuměním a kritikám.“ In: DVOŘÁKOVÁ 1987, 319

⁴² WIRTH 1957

tura v českém národním dědictví.⁴³ Ale i tato práce o některých konkrétních památkách rozprávěla velmi stručně.

Krátce se o mnou studovaném kostelu zmínil i *Viktor Kotrba*⁴⁴ v katalogu architektury české gotiky. Presbytář a severní kapli tradičně pokládá za stavbu poslední čtvrtiny 13. století. Cihlový materiál je pro Kotrbu důkazem slezských vlivů v českém Polabí.⁴⁵ S *Neuwirthem*,⁴⁶ *Menclem*⁴⁷ i *Pavlem* se shoduje v podobnosti bazilikálního trojlodí sv. Štěpána v Praze, sám jej přirovnává ještě ke kostelu v Sedlci a k chrámům v slezské oblasti. Většina odborníků souhlasí, že stavba věží u nymburského kostela je z Karlovy doby. Kotrba jako jediný pokládá stavbu věže do gotiky Václava IV.: „*Severní, cihlová věž nebyla dokončena. Vysoká věž na jižní straně, z doby Václava IV., je vystavěna z tesaných kvádrů a vyniká bohatou uměleckou výpravou, mocnými opěráky vrcholícími fialami, velkými lomenými okny a nadokenními oblouky s bohatým architektonickým detailem. Kaple v podvěží je sklenuta hvězdovou klenbou. Slohově náleží věž zřejmě do okruhu pražské dvorské huti doby Václavovy.*“⁴⁸

Velmi přínosnou byla pro mne nepublikovaná disertační práce *Viktora Kotrby – Česká středověká architektura cihlová (1951)*⁴⁹, v níž nymburskému kostelu, a mnohým jiným cihlovým stavbám v Polabí i jinde, věnuje nemalou pozornost, neboť jej řadí mezi první gotické cihlové stavby vůbec. Ve své práci se věnuje vývoji cihlových staveb již od antiky. Děkanský kostel zařazuje do *Nymburského okruhu* cihlových staveb, mezi nimiž jsou např. i stavby jako hrad a hradní kostel v Dražicích, hrad v Mydlovarech a kostel v Jablkynicích. Význam cihlových památek této oblasti jako je studovaný kostel nebo klášterní kostel dominikánů v Nymburku i cihlové stavby *Královehradeckého okruhu* řadí autor mezi ojedinělé, neboť cihla byla užita takovým způsobem, že tento materiál vynikl a nabyl vlastního estetického charakteru. České odborné literatuře dosud chybí publikovaná monografie zabývající se cihlovou architekturou 13. století.⁵⁰

Další osobností, pro níž se gotický sloh (zejména pak gotická architektura) stal hlavním životním tématem, byl *Dobroslav Líbal*. Jeho metodický přístup byl spíše „stylově-kritický“. V roce 1970 píše rozbor *Starobylá města v Československu*⁵¹ a společně s *J.*

⁴³ BORKOVSKÝ a kol. 1961

⁴⁴ KOTRBA 1970, 99

⁴⁵ KOTRBA 1970, 99

⁴⁶ NEUWIRTH 1888, 76

⁴⁷ MENCL 1948, 67

⁴⁸ KOTRBA, 99

⁴⁹ KOTRBA 1951

⁵⁰ V roce 1934 přispěl Vladimír Denkstein Pražskému Almanachu krátkou studií *Stavělo se v gotické Praze z cihel?*

⁵¹ LÍBAL 1970

Macháčkovou provedl *Stavebně historický průzkum historických částí města*.⁵² Nymburku přisuzuje holandský charakter, dle cihlového materiálu, který tu byl hojně užíván a předpokládá, že dochovaná hradební zeď na jihozápadě města je jedinou zamýšlenou a původní fortifikací, která tam kdy stála (počítaje s dalším obranným systémem pouze dvou vodních příkopů).⁵³ Nejnovější průzkumy archeologické a stavebně historické však toto zavrhnou. Podobně autor již uvažoval v textech *Gotická architektura v Čechách a na Moravě*.⁵⁴

Zmínky o Nymburském kostele najdeme v přehledné *Líbalově* publikaci⁵⁵, jež sleduje více formální znaky uměleckého díla. Presbytáře městských kostelů v Nymburce a Čáslavi řadí ještě do rané gotiky, ale v kněžišti nymburského chrámu vidí již pokročilejší lineární tendenci, nově pojaté hruškovitě profilované svazkové přípory s listovými hlavicemi a vertikality prostoru, jež je určována obnovenou žebrovou klenbou. Stavbu presbytáře Líbal odhaduje na přelom 13. a 14. století. Postřeh o podobě nymburského a čáslavského presbytáře uvedl Líbal již v přehledných *Dějínách českého výtvarného umění*.⁵⁶ Později se ke kněžišti a jeho podrobnému popisu vrátil v *Katalogu gotické architektury v České republice do husitských válek*: porovnává výšku cihel v presbytáři a v trojlodí. Také upomíná na Hilbertův zásah do kružeb a na jejich neautentické působení.⁵⁷ Hranolové věže hradeb města připodobňuje k fortifikační věžím ve Slaném.

Ještě v sedmdesátých letech vznikl *Soupis památek okresu Nymburk*,⁵⁸ jež pořídila a sama ilustrovala etnografka *Jana Hrabětová*. Nejprve byla v roce 1971 vydána první část 1. dílu ve spolupráci se *Svatoplukem Šebkem*, autorka pak sama pokračovala v jeho druhé části. V roce 1979 přepracovala *Hrabětová* znovu první část.⁵⁹ Autorčin zájem o architektonické dědictví Nymburska je motivován především její regionalistickou orientací a soupis má charakter výčtu jednotlivých staveb, které jsou popsány adekvátně žánru (tj. podrobně, ale nikoliv detailně). Autorka jej doplnila komentářem, který v úvodu apeluje na veřejnost, aby se stala ochrana památek důležitou součástí kulturního života. Soupis byl psán se záměrem vytvořit vhodnou příručku a upozornit obce, jaké hodnotné památky se v jejich regionu nalézají, které je třeba chránit. Katalog je pro tyto účely opatřen krátkou studií o stavebním a uměleckohistorickém vývoji Nymburska, zákonem o kulturních památkách a článkem o vztahu památkové péče a „národních výborů“. Velmi zajímavá je pro nás úvodní stať o stavebním vývoji. Autorka mapuje nejstarší osídlení a společně je uvádí

⁵² LÍBAL/MACHÁČKOVÁ 1970

⁵³ LÍBAL/MACHÁČKOVÁ 1970

⁵⁴ LÍBAL 1948

⁵⁵ LÍBAL 1983

⁵⁶ LÍBAL 1984, 174, pozn. 117

⁵⁷ LÍBAL 2001

⁵⁸ HRABĚTOVÁ 1976

⁵⁹ HRABĚTOVÁ 1979

do vzájemného historického kontextu. S metodikou práce se seznamujeme jen krátce v poznámkovém aparátu, v němž ale nejsou uvedeny prameny, z nichž autorka čerpala: to je zarážející především při uvádění datací (např. výstavbu presbytáře kostela sv. Jiljí klade mezi léta 1267 – 1274, aniž by odůvodnila volbu těchto hraničních roků). Na závěr uvádí jen několik titulů literatury.

Zmínku o stavebních úpravách kostela sv. Jiljí vytkl *Hrabětové Svatopluk Šebek*. V článku *Stavební úpravy kostela sv. Jiljí v Nymburce*⁶⁰ uvádí na „pravou míru“ postup stavebních prací na kostele, přičemž čerpá z farní kroniky – Dějin děkanství nymburského.

Koncem devadesátých let shrnula *Hrabětová* obě části jednoho dílu *Soupisu* v malou brožovanou knihu *Památky Nymburska*, jako malého průvodce po památkách, v níž zachovává u farního chrámu v Nymburku stejná data.⁶¹

Velmi významný soupis pamětihodností *Emanuela Poche*⁶² pojímá množství nemovitých památek a pro mou práci důležitý podrobný popis a skladbu chrámu v Nymburku a např. i jména umělců, podílejících se na jeho výzdobě.

Velmi povedená brožovaná monografie o farním chrámu Nymburka je z ruky *Monsignora Josefa Poula*, který byl řadu let v Nymburku farářem, vydaná roku 1990. Vlastně jde o upravený přepis z rukopisu farní kroniky „*Dějiny děkanství nymburského*.“⁶³ Jedná se o výborně propracovanou drobnou studii, sledující popis a historii kostela v nejčistší podobě. *Poul* znal stavbu i literaturu k ní vytvořenou velmi dobře. Komparací Denksteinyých, Menclových a Líbalových textů dochází k syntéze vlastního názoru. Najdeme u něj mnoho zajímavých postřehů. Jako jediný si snad všiml kvality dřevěné sochy Panny Marie zvané *Vídeňské*: „*Domnívám se, že nudná doba empiru by jistě nemohla vytvořit tuto půvabnou postavu a dát jí ono esovité zakřivení, vysoký pás a bohatou drapérii; spíše se mi zdá, že vídeňský dodavatel byl jen překupník, který dal starou gotickou sochu přerezat*.“⁶⁴ *Poulova* studie je velice zdařilá.

Do své práce *Česká architektura v době posledních Přemyslovců* z roku 1994 zahrnul *Jiří Kuthan* i Nymburk a jeho největší gotickou sakrální památku. Nejprve uvádí do dějin města na základě tří pramenů. Jedním z nich je formulářová listina z druhé poloviny 13. století, která obsahuje jednu z nejstarších dochovaných zmínek o nymburských obyvatelích a lokaci města (viz *Dolista* aj.). Z ní autor upozorňuje na důležitou osobu Konráda,

⁶⁰ ŠEBEK 1983, 99–103

⁶¹ HRABĚTOVÁ 1998, 68–69

⁶² POCHE a kol. 1978, 511–515

⁶³ Kronika je uložena v archivu děkanského úřadu římsko-katolické církve v Nymburku. Za možnost jejího studia děkuji P. Petru Kováčovi a PhDr. Pavlovi Fojtíkovi.

⁶⁴ POUL 1990, 13

královského advocata, který by mohl být totožný s Konrádem Špitálským, jenž zastával stejnou pozici při vyměřování Čáslavi.

Následně popisuje město, jeho půdorys a charakteristické a nejdůležitější body. Samostatný oddíl věnoval popisu a ikonografii kostela. Pozornost věnuje zejména jeho nejstarší části, presbytáři, jež řadí mezi stavební typy francouzského původu „strnulejších forem“.⁶⁵ Shledává přitom dispoziční podobnost s kostelem sv. Petra a Pavla v Čáslavi a poukazuje i na další analogii (kružby s motivem trojlistů v obou presbytářích a jejich polygonální závěr) s dominikánským kostelem v Českých Budějovicích.

Nejnovější publikací o mnou studovaném kostele je brožura *Jana Řehounka*,⁶⁶ která může být řazena spíše do průvodcovské literatury. Historii kostela reflektuje na základě přelomových událostí chrámu, jež mohly významně proměnit jeho tvář. Jedna kapitola je věnována restaurátorským stavebním zásahům, ale téměř polovinu jí zaujímá citace z Hilbertova pojednání o úpravách kostela, aniž by byl uveden zdroj citace. Popis chrámu je nepřiliš podrobný, ale pro laika dostačující. Návštěvník kostela a majitel takové příručky jistě ocení bohatou barevnou obrazovou přílohu. Jako nedostačující bych ovšem vytkla autorův nedbalý přístup k terminologii a ikonografii. Na str. 16 v popisu fotografie světce z kamene užívá *Řehounek* slova „plastika“. Dnes raději rozlišujeme sochu modelovanou – plastiku a sochu tesanou – skulpturu. Kromě toho na protější straně autor představil fotografii „*působivého oltáříku s Kristem na kříži a dvěma světlicemi*“⁶⁷. Správný ikonografický výklad tohoto sousoší interpretuje scénu - Kalvárii, tedy Ukřižovaného Krista s Pannou Marií a Janem (Miláčkem).

1.3 Archeologie

Zprávy archeologických výzkumů, publikované či nepublikované ukazují, že nikdy nedošlo k rozsáhlejšímu přímému archeologickému odkrytí v centru Kostelního náměstí v Nymburku, na němž se nachází mnou studovaný farní chrám.⁶⁸ Výjimkou je právě citovaný záchranný výzkum a další z téhož roku, prováděný doktorkou *Karlou Motykovou*⁶⁹, který nebyl ještě publikován.

Počátky archeologie v Polabí sledujeme s poznatky lékárníka a regionálního odborníka, Jana Hellicha, který přispíval svými články např. do časopisu *Památky archeologické*, a jenž založil poděbradské Polabské muzeum.

⁶⁵ KUTHAN 1994, 249–250

⁶⁶ ŘEHOUNEK 2008

⁶⁷ ŘEHOUNEK 2008, 17

⁶⁸ Nepočítáme-li malý archeologický výzkum z roku 2001, při opravě podlahy v severní lodi chrámu, v jeho západní části, kdy byla zjištěna téměř dvacetimetrová vrstva bez nálezů a o půl metru hlouběji shluky kostí a peníz z 18. století. MOTYKOVÁ 2002, 611 a 613

⁶⁹ MOTYKOVÁ 2001

Významné a užitečné jsou pak pro nás archeologické nálezy z 80. a 90. let minulého století a objevy z výzkumů z prvního desetiletí jednadvacátého století [5].

Zpráva *Hedviky Sedláčkové*⁷⁰ a *Tomáše Velímského* z roku 1993 o jejich archeologickém výzkumu v historickém jádru Nymburka nás seznamuje s dosavadním bádáním, které přineslo poznatky o středověkém osídlování města. Autoři rovněž upozorňují na záchranný archeologický výzkum J. Špačka v Eliščině ulici, který zaznamenal „*zhloubený objekt (zemnici?) z poslední třetiny 13. stol., tj. z období po založení města*“⁷¹, na výzkumy J. Sakařové z let 1982 – 1984 a její odkrytí „*pravoúhlého půdorysu na parcele čp. 16, snad polozemnice z období po lokaci města*“⁷² aj.

V roce 1986 došlo k odkrytí mohutné 2,7 metrů dlouhé opukové hradební zdi u Bobnické brány. O čtyři roky později bylo zjištěno, že terén na parcelách čp. 144 a 145 v blízkosti Boleslavské brány byl původně o 1,5 metrů níže než je dnes, našla se drobná keramika, „*měděný brakteát s ražbou hornolužické provenience... a parvus Václava II. ražba z let 1300 – 1305.*“⁷³ Kromě toho se na stejných parcelách odhalilo „*hloubení jam pro těžbu jílu*“ pravděpodobně z konce 13. století a zaniklý objekt – dřevěné zástavby asi z první třetiny 14. století.⁷⁴

V roce 2001 se podařilo zjistit půdorys velkého domu (o vnější rozloze 12 m x 7 m) vymezeného podezdívkou z opukových kamenů, který byl vystaven na sklonku 13. století. „*Zanikl zřejmě požárem. V místech původního jihozápadního nároží popsaného domu byla nalezena studna, opatřená kruhovým opukovým pláštěm. (vnitřní průměr 120 cm), která byla ještě v průběhu 14. stol. zasypána.*“⁷⁵ Jiné výzkumy na území Nymburka nám přinesly jen málo představ, které by souvisely se založením města, případně chrámu.

1.4 Shrnutí

Po ucelení této kapitoly a zjištění dosavadního stavu bádání v umělecko-historické literatuře i v archeologii si pokládám otázku, do jaké míry se mohla změnit podoba presbytáře kostela sv. Mikuláše – dnes sv. Jiljí v Nymburku. Dosud se tímto problémem nikdo hlouběji nezabýval, ačkoli setkání s gotickou či jinou „*archeologickou*“⁷⁶ památkou v nás otázky stárí a původnosti vyvolává, zvláště pokud si vyjasňujeme vztah materiálu a jeho trvanlivosti ke vztahu člověka a jeho potřebě památku zachovat. To jistě obtížná záležitost a

⁷⁰ SEDLÁČKOVÁ / VELÍMSKÝ 1993, 644–659

⁷¹ SEDLÁČKOVÁ / VELÍMSKÝ 1993, 645

⁷² SEDLÁČKOVÁ / VELÍMSKÝ 1993, 645

⁷³ SEDLÁČKOVÁ / VELÍMSKÝ 1993, 646

⁷⁴ SEDLÁČKOVÁ / VELÍMSKÝ 1993, 647

⁷⁵ MOTYKOVÁ, 2001, 104

⁷⁶ míněno jako památka archeologická–očíma vědce nebo laika 19. století–jakékoli do té doby vzešlé dílo člověka

velmi zasahuje do oblasti památkové péče, pokusím se však na základě kritiky pramenů a návrhů analogií ověřit nejstarší stavební fázi, vytvořit si představu, co všechno – jaké architektonické celky nebo detaily mohou být původní, historické a do jaké doby je můžeme řadit (se zaměřením na gotický sloh). Nesmím proto opominout souvislosti vzniku města a farnosti a další potřebné studie.

II. Otázka vzniku města, problém kolonizace a christianizace

2.1 Město

Pojem město označuje instituci, která má své funkce, znaky a práva. Je třeba si ovšem uvědomit, že některé „charakteristické“ znaky města mohou mít i venkovská sídla. Řada odborníků si proto vytvořila vlastní definici města, *Kejř* uznává čtyři nejvýznamnější elementy, které nejposledněji určují právní typ města: městské právo, městský mír, městská svoboda a městská ústava.⁷⁷ Není vždy pravidlem, že hradby jsou znakem pro městský statut. „*Je známo i mnoho případů opevněných vsí, které městského statutu nedosáhly.*“⁷⁸ První královská města vznikala za Přemysla Otakar I. Za jeho vlády byla vydána první městská privilegia.⁷⁹ S nástupem jeho vnuka Přemysla Otakara II. dochází k velkému rozmachu zakládání měst panovníkem, tzn. královských měst, ale současně „*se začíná rozvíjet i síť měst nekrálovských, patřících do majetku církevní instituce nebo světského pána.*“⁸⁰

2.1.1 Poloha a nejstarší osidlování

Královské město Nymburk leží v téměř ploché odlesněné zemědělské krajině středního Polabí, v přímé blízkosti toku Labe [6, 7, 8]. Řeka směřuje k severozápadu od Kolína, láme se téměř v pravém úhlu a protéká jihozápadní částí města. Drobná říčka Mrlina přitéká k městu od severu, vlévá se do Labe, ale hned se zase odklání k severu a ohraničuje nejstarší jádro města dvěma rameny v půdorysně oválném tvaru a západně od města ústí do Labe. Řeka proudí v úrovni 184,5 m n. m. a naráží na mírně vyvýšenou terasu na níž stojí nymburský kostel (189, 6 m n. m.).⁸¹

V půdě jsou tam zastoupeny spraše a váté písky. Pískové přesypy leží v některých místech přímo na křídovém podkladě.⁸² Jsou součástí tzv. středního turonu, tzn. že hlína je

⁷⁷ KEJŘ 1998, 30

⁷⁸ KEJŘ 1998, 25

⁷⁹ HOFFMANN 1992, 44

⁸⁰ KEJŘ 1998, 55

⁸¹ Dle státní mapy 1: 5000 Geodetické a kartografické správy v Praze, stav polohopisu k 31. 12. 1991

⁸² PAVEL 1970, 4

schopna jímat vodu, jež zavlažuje úrodnou půdu v Polabí, a v Poděbradech se přítomnost vody projevuje v podobě artézských studní.⁸³

K osídlování docházelo v oblasti ústí Mrliny a Labe během staletí několikrát. První osídlení známe již z mladší doby kamenné, archeologicky byl v jádru centra, severně od farního kostela sv. Jiljí, odkryt pohřeb z doby nálevkovitých pohárů (3800 – 3500 př. n. l.). Jako opevněné sídliště bylo toto území snad již v době mladšího eneolitu (3200 – 2800 př. n. l.), ale jistě nejvíce známek zanechala doba bronzová – únětická a větěrovská kultura (2000 – 1550 př. n. l.).⁸⁴ V mladší době bronzové (1200 – 750 př. n. l.) zde můžeme nalézt již sídliště opatřené valem a hlubokým příkopem.⁸⁵ Máme nálezy sídlištního charakteru i z doby římské (1. – 4. stol.). Sedmé století nám ponechalo i nepatrné známky (pražský typ rukou zpracované keramiky) po osídlování Slovy, ale toto i následující období je v Nymburku málo probádané. Chybí tak doklady další návaznosti osídlení až do období zakládání královského města.

V krajině, v níž se město Nymburk nalézá, je několik významných míst, které musím krátce zmínit, abych uvedla královské město do souvislosti s okolními koloniemi. Libice nad Cidlinou sice není v nejbližším okolí Nymburka, nicméně kdysi byla významným hradištěm a sídlem Slavníkovců. Zde máme doloženy obytné prostory i s chrámem.⁸⁶

Podobně je tomu s významností dalšího hradního sídla Oldříš u vsi Předhradí založeného kolem roku 1000 s chrámem o dvě stě let mladším, jež nám dokládají fragmenty zatím nejstarší kamenné figurální výzdoby u nás.⁸⁷

Bližší Poděbrady převzaly v polovině 13. století správu nad krajem. Archeologicky je doložen hrad v místě nynějšího zámku, z něhož nejstarší zachované úseky mají původ z let 1262 – 1268.⁸⁸

Nedaleká Sadská byla zase důležitým knížecím dvorcem. Vedla tudy důležitá zemská cesta, tzv. kladská, a pořádaly se zde důležité panovnické sjezdy.⁸⁹

Pro mé studium je důležité sídlo Mydlovary, jímž také nechyběl vlastní hrad. Nacházel se kousek západně od Nymburka. „Vodní“ hrad Mydlovar založil v první polovině 13. století Sezema z Kostomlat, dochované základy jsou gotické.⁹⁰

Posledním a velmi důležitým místem, jež chci zahrnout do blízkého území nynějšího města Nymburk, je bývalý správní hrad Havraň a sídlo Vykleky, které bezprostředně

⁸³ ZIEGLER 1974

⁸⁴ SKLENÁŘ / SKLENÁŘOVÁ / SLABINA 2002, 16

⁸⁵ KUČA 2000, 531

⁸⁶ HRABĚTOVÁ 1979, 7

⁸⁷ ČEČETKA 1914, 73

⁸⁸ HRABĚTOVÁ 1999, 18

⁸⁹ KLÁPŠTĚ 2005, 45

⁹⁰ KOTRBA 1951, 91 a 177

souvisely s teritoriem staré osady před založením královského města určitě již tím, že osada spadala do jejich správního celku a podle říčky Mrliny vedla stará cesta (Pavel předpokládá, že Nymburkem vedla i žitavská cesta, slezská cesta dle něj městem přímo neprocházela).⁹¹ Havraňská „župa“, jak se správní úřad jmenoval, prý však nepojímal kostel sv. Mikuláše v jeho počátcích vzniku, stalo se tak až v druhé polovině 14. století.⁹² O rozsahu děkanátu – politicky župy – si můžeme udělat představu jednak z listiny vročenou do let 1201 – 1220,⁹³ v níž se připomíná několik sídel v provincii „Gawranski“,⁹⁴ a z mínění *Klíra*, jenž určuje hrubou hranici děkanátu pravého břehu Labe mezi Cidlinou a Lysou a na sever po Rožďalovici.⁹⁵ Další možnost se nabízí v rozsahu pojímající oblast až severně za Libáň a na západ k řece Jizeře, tzn. zhruba na úroveň dnešní Mladé Boleslavi.⁹⁶ Dle tohoto dosavadního bádání jsem se pokusila o náskres, zachycující tuto lokalitu [9]. Havraň a sousedící Vykleky [10, 11] patřily v 1. čtvrtině 13. století k velkostatku Vchynova syna, Zbraslavu, královskému podčešímu (později číšníka) Přemysla Otakara I. a Václava I. Právě ve Vyklekách sepsal v r. 1238 Zbraslav svou závět, v níž odkázal své rodině statky. Manželce Domaslavě odkázal mnoho statků v severozápadních a ve středních Čechách, mezi nimi i část Havraně a Vykleky. „*V říjnu 1241 potvrdil Václav I. Domaslavino darování řádu německých rytířů... „Urozená paní“ odevzdala do řádových rukou Miletín se všemi náležitostmi, olešnický újezd u Hostinného a nadto vesnice Máslojedy mezi Hradcem a Hořicemi, blízkou Sadovou a vzpomenuté Vykleky. Dar Domaslavy zahájil dějiny řádové komendy v Miletíně.*“⁹⁷ Nicméně tyto statky zanikly v raném novověku. O Řádu německých rytířů se zde zmiňují proto, že byl později velmi oblíbeným u Václava II., jenž jej podporoval a viděl v něm spojence pro získání Polska. Nymburk později dožijista převzal roli obránce i prostředníka, místa zastávky, putujících obchodníků nebo řemeslníků po cestách z Prahy do Slezska (tzv. *slezská cesta měla vést po založení města od Staré Boleslavy přes Lysou nad Labem na východ k Hradci Králové na Kladsko a do Slezska*),⁹⁸ nebo po cestě žitavské, „*kteřá směřovala od Kouřimě přes Sadskou, Nymburk a odtud na Mladou Boleslav.*“⁹⁹

⁹¹ PAVEL 1970, 9 a 11

⁹² KUČA 2000, 524

⁹³ CDB II, 422, č. 378

⁹⁴ Současné vesnice a města: Libice nad Cidlinou, Kanín, Opolany, Velký Osek, Oldříš, Odřepsy, Vinary, Kobylnice, (Sadová – Oseček u Poděbrad?), a Kněnice

⁹⁵ KLÍR 2002, 104

⁹⁶ <http://rodokmen.psinec.com/obce/mikolasek/nymbursko/sprava.html>, vyhledáno 20.4. 2009

⁹⁷ ŽEMLIČKA 2002, 408 - 409

⁹⁸ Slezskou cestu *Jakub Pavel* nepředpokládá, in: PAVEL 1970, 9

⁹⁹ PAVEL 1970, 9

2.1.2 Doklady o počátcích města a písemné prameny

Problematika vzniku města a související otázka osídlení před královskou fundací je stále nezodpovězena [12]. Písemné prameny, jenž mohou vypovídat o dokladech osídlení jsou stálými předměty nových komentářů.

Jaroslav Schaller ve své obsáhlé topografii nazývá Nymburk kromě následujících jmen také jako *Wiczemilow*, podle zakladatele, který měl osadit území již roku 779 a *Swini Brod*.¹⁰⁰ *Schaller* čerpal tyto informace z *Hájkovy kroniky*¹⁰¹ a díla Pavla Stránského ze *Zap „Respublica Bojema - Český stát“* (1634, Leiden) a dalších pramenů. Častěji se jméno města v pramenech vyskytovalo v tvarech: *Nvenburch* nebo *Niuunburg*, *Neumburgensis*, *Neuburch supra Albeam*, *Newenburgam* a v mnoha dalších podobách.¹⁰² Jméno ukazuje pravděpodobně přímou návaznost na starší opevněné místo.¹⁰³ Nebo zde bylo zamýšleno vystavět nový hrad jako náhradu za nedaleké staré, zničené nebo nevyužité hradiště. To se však v průběhu let výkladu historiografických pramenů ukázalo jako velmi problematické pojmenování, jelikož novým hradem může být zváno i sídlo z jiného kraje, mající návaznost na blízký starý hrad, který snad mohl být zničen nebo zchátral, nebo mající vztah k nově založenému sídlu panovníka nebo šlechtice. Jméno Nymburk pak bylo spojováno i s listinou papeže *Honorius III.* z 9. února 1219,¹⁰⁴ v níž se však objevuje významově trochu pozměněný název sídla, a to *Montis super Albiam* [13].

Jako královské město je Nymburk doložen ve formulářové listině ze sbírky *Zdeňka z Třebíče*. Ten byl ve službách dvorské kanceláře protonotáře *Jindřicha z Isernie*, zvaného *Jindřich Vlach*, jenž do Prahy přišel asi r. 1270 z Itálie. V dvorské kanceláři zavedl kancelářské úřední knihy – *regesta*,¹⁰⁵ po způsobu papežských a sicilských kancelářů.¹⁰⁶ *Přemysl Otakar II.* daruje dominikánům pozemek, jenž mají začlenit do plánovaného opevnění.¹⁰⁷ Když *Kulhánek*¹⁰⁸ napsal, že tím začíná historie města, že je to listina, prokazující uvedení dominikánů do města v roce 1257, reagoval na jeho jistotu *Šimák*: „*Historie města počíná se v knize docela nehistoricky založením kláštera prý v r. 1257, třeba se událost ta vlastně netýká založení města. A hned K. zápis cituje se vším obsahem jako nejstarší domácí listinu. Ale neuvádí jí z pramene... Listina ta má ovšem pro počátky města význam předůležitý,*

¹⁰⁰ SCHALLER 1790, 15

¹⁰¹ KRONIKA ČESKÁ IV, 217–218

¹⁰² PROFOUS 1949, 75

¹⁰³ RAZÍM 2002, 2

¹⁰⁴ CDB II, 161–162, č. 173

¹⁰⁵ Tzv. *Regesta* jsou základní edicí historických pramenů diplomatického charakteru a stejně jako diplomatář *Codex diplomaticus Bohemiae* odkazují svým soupisem na středověké listiny, jež se nám dochovaly.

¹⁰⁶ OTTO 1888–1909, 105–106

¹⁰⁷ RGM II, 1038, č. 2397

¹⁰⁸ KULHÁNEK 1912, 5

ale marně hledáme její rozbor a správné z ní vývody. ¹⁰⁹ Šimák listinu podrobil vnitřní kritice (vnější kritika byla jen naznačena pochybováním o autentičnosti, protože se nacházela pouze ve formuláři Jindřicha Vlacha, tj. ve skupině mnoha smyšlených textů),¹¹⁰ a dospěl k možnému datu, kdy listina mohla vzniknout, mezi léty 1273 – 1277. Na tento postřeh upozorňuje i Dolista.¹¹¹ Denkstein zúžil možnou dataci nejprve na 1273 – 1276 a následně zdůvodnil nejlepší možný rok „založení kláštera dominikánů“ na počátek srpna 1275, „...týž rok je tedy také termínem ante quem pro datum založení města a současně také pro zahájení stavby hlavního chrámu, jehož rozbořem se zabýváme.“¹¹²

K roku 1288 měl král Václav II. osvobodit Nymburské na čtyři roky od placení cla, protože jim udělil velká břemena,¹¹³ Razím spojuje tuto listinu se započatou stavbou hradeb v jižní části města. Jakub Pavel píše, že právě v těchto místech se proměnil starý hrad v děkanské domy. Další pramen, listina z 26. prosince 1327, říká, že král Jan obnovuje měšťanům města Nymburka práva, a přiznává dvě třetiny důchodu obci, aby mohla opravit cesty v městě i kolem města, *tak jak král Václav II. byl ustanovil.*¹¹⁴ Z toho vyplývá, že k ustanovením prvních privilegií pravděpodobně došlo za vlády Václava II., tedy v letech 1283 – 1305, která jsou pro mne terminem ante quem pro vznik královského města.¹¹⁵

2.1.3 Královské město

Královská města byla pod přímou panovnickou mocí. Znamenalo to, že měla vyšší hospodářský růst, širší právní okázalost měšťanů a do určité míry i reprezentativní účel. Vztah hradu – jako královského sídla (přechodného či výjezdního) ke královskému městu není jednoznačný. Tomuto se kromě jiných autorů věnoval i Vladislav Razím. Porovnával své poznatky a vyjádření Tomáše Durdíka: „V naprosté většině případů existovala velmi úzká vazba královského města k nějakému královskému hradu... Hrad mohl být založen na blízké výšině nebo v jiném příhodném místě, nejčastěji však stál v přímém kontaktu s městským organismem...Hloubka agresivity městského prostředí i důkladnost a promyšlenost řešení, které mělo jednou pro vždy zabránit možnosti obnovení královského hradu,“ dokládají dle Durdíka ty případy, kdy „byl na místě hradu vybudován městský kostel.“¹¹⁶ Hrad však pravděpodobně nemusel být vlastnickou nebo sídelní prioritou nově založeného královského města; v Nymburku ani v Berouně nebyl dosud hrad doložen.

¹⁰⁹ ŠIMÁK 1918, 290

¹¹⁰ ŠIMÁK 1918, 296

¹¹¹ DOLISTA 1976, 148

¹¹² DENKSTEIN 1935, 115

¹¹³ CIM II, 104 č. 40

¹¹⁴ CIM II, 252, č. 149

¹¹⁵ např. RBM II, 614, č. 1423

¹¹⁶ RAZÍM 2001, 307

Respektovalo se zde sídlištní jádro a nová zástavba se přizpůsobila starému terénu. Měšťanské domy se stavěly pravděpodobně zejména ze dřeva. Oblast byla vždy na kámen chudá; dům z kamene měl pouze rychtář [14].

Město Nymburk se řídilo právem magdeburským. Obyvatelstvem byli nejen Češi, ale zejména kolonisté z dolního Porýní a případně i Nizozemci. Díky jejich vztahům obchodním, se město vázalo na pražskou patricijskou vrstvu. Oblíbený patron kolonistů a obchodníků Sv. Mikuláš si pak získal místo pojmenováním farního kostela.

Král Jan Lucemburský měl povýšit město Nymburk na krajské, ve kterém se konaly soudy a sjezdy *bývalé* župy havraňské jako vděk za ochranu Elišky Přemyslovny, která se tu měla r. 1308 nebo 1309 ukrývat před Jindřichem Korutanským.¹¹⁷ V roce 1335 vydal Jan Lucemburský městské privilegium a listinu, aby bylo dokončeno městské opevnění v úseku od brány mostu přes Labe až ke klášteru dominikánů. Město bylo opevněno červeno-cihelnou hradbou s několika věžemi a čtyřmi branami (na západě – Svatojiřská = Pražská, na Severozápadě Boleslavská = Velelibská, na severovýchodě Poděbradská = Bobnická a Labská = Mostecká na jihu s mostem z roku 1287)¹¹⁸ a fortnou. Rozloha opevněného města měla asi 16,3 ha. Po husitských válkách byla mezi příkopy vybudována ještě jedna – vnější hradební bílá zeď z opuky.

Povýšením na město krajské, získalo město svůj znak. Měl bílého lva a hradební věže v červeném poli.

2.1.4 Žebravý řád ve městě a městský kostel

S vývojem městského zřízení i vzhledu města dozajista souvisí usídlení žebravých řádů, jejichž činnost byla zejména kazatelská. Nestranili se, aby žili uzavřeni mezi zdmi kláštera, „*naopak se zapjaly do prostředí společnosti laické a staly se do té míry její složkou, že vznik města jde na mnoze ruku v ruce se založením kláštera františkánského či dominikánského a sdílí s ním první kapitoly svého vývoje.*“¹¹⁹ Uplatnění staveb žebravých řádů v městském půdorysu spočívalo na jejich zahrnutí do obvodu města, a mnohdy tvořily součást hradeb. *Denkstein* vidí mnoho příkladů klášterních staveb na rakouském území. Na spojení klášterní stavby se složkou fortifikační upozornil zejména *Razím*. V mnoha případech (České Budějovice, Staré město pražské, Stříbro, Cheb ad.) se začalo se stavbou řádového kostela dříve než s hradbami a v Nymburku dle *Razíma* došlo k založení kláštera dříve než k stanovení trasy hradeb,¹²⁰ ale při jeho stavbě se již na obrannou funkci myslelo,

¹¹⁷ srov. KRONIKA ČESKÁ IV, 217–218 a FRB V, 195 a 318

¹¹⁸ CIM II, 102–103 č.38

¹¹⁹ DENKSTEIN 1938, 17–18

¹²⁰ RAZÍM 1996, 153 a 156

což nám potvrzuje zmiňovaný záznam z regist č. 2397, kde panovník žádá „...UT IBIDEM CIVITATI SINT PRO MUNITIONE...“, tedy začlenit stavbu do plánovaného (nevyměřeného) opevnění.¹²¹ Z listiny se dovídáme, že dominikáni si museli vystačit s malým úsekem - město mělo již obyvatele - *cives*. Tehdy měl také král uložit lokátorovi města Konrádovi (kterého snad můžeme spojovat s Konrádem Špitálským – lokátorem města Čáslavi),¹²² aby vyměřil zahrady kláštera.

Hoffman se domnívá, že „kláštery z obranných důvodů bývaly na opačné straně města než farní kostely, aby pevné obranné body byly výhodně rozloženy v prostoru.“¹²³ Je třeba však říci, že ačkoli máme doklady tohoto rozložení – v Českých Budějovicích i v Nymburku, systém prokázat nejde [15].

Předlokační původ farních kostelů bývá často spojován se starší osadou nebo pohřebištěm. *Razím* řadí nymburský chrám do skupiny městských kostelů, které obsadily místo starších opevněných sídel.¹²⁴ „Podobně je třeba nahlížet na sakrální stavby vetknuté do městského organismu dodatečně, v dobách již hotového obvodového opevnění; zde víme málo o tom, zda zejména pro později založené farní kostely bylo v dispozici města od počátku rezervované místo, či nikoliv... Tomu, že kláštery mendikantů či řádové domy bývaly zakládány ještě před plným konstituováním městské dispozice, nasvědčují indicie, z nichž lze některé připomenout. V Horažďovicích byli při zakládání města kolem r. 1200 usazeni Johanité...“¹²⁵

III. Interpretace nejstarších zmínek o farním centru

3.1 Psané prameny

O založení farního centra či kostela sv. Mikuláše se nám nedochovaly žádné prameny. První písemnou zmínkou je údaj z první konfirmační knihy z roku 1355.¹²⁶

Interpretace záznamu: „*My, Jan, řečený Padovský atd. Za přítomnosti ctného muže Jakuba nejvyššího mistra z Nymburka, klerik Mikuláš Heřman z Rychnova zakládá oltář sv. Anny v kostele v Nymburku, kterého obhazuje (spravuje) známý pan Jakub. Dle zákona dosahuje vedení tohoto potvrzení, kdy sám pověřil (Heřmana) péčí o správu duchovní a světskou, pravomocí... atd. V Praze léta Páně 1355, dne 27. měsíce února.*“ [16]

Konfirmační knihy – Libri Confirmatorum jsou zápisy o patronátním právu, zápisy o působnosti farářů a potvrzeních biskupů aj. Začínají se spisovat od poloviny června

¹²¹ RGM II, 1038, č. 2397

¹²² KUTHAN 1994, 247

¹²³ HOFFMANN 1992, 318

¹²⁴ RAZÍM 1996, 161

¹²⁵ RAZÍM 1996, 151–152

¹²⁶ LC I/1, 15

1354. První konfirmační kniha obsahuje anonymní zápisy. Tzn., že neznáme často vydavatele, ale je jisté, že ještě k roku 1358 prováděl všechny konfirmace arcibiskup nebo vikář. V našem případě potvrdil konfirmaci oltáře sv. Anny vikář Jan Paduánský. Naše listina je pravá listina generálního vikáře z doby, kdy byl Arnošt z Pardubic na korunovační jízdě, tedy 27. února 1355 a pověřil, včetně dalších vikářů, Jana Paduánského významnými pravomocemi. Ty mohl uplatňovat i později.¹²⁷ Kromě toho byl pravděpodobně i olomoucký kanovník a zastupoval zderazský klášter.¹²⁸ Pramen bych proto hodnotila jako věrohodný.

Z edičního záznamu výpovědní hodnotu listiny cele nezjistím. Nechávám si tuto možnost pro další bádání.

3.2 Nepsané prameny

Mezi nejstarší zobrazení farního chrámu v Nymburku patří veduta – malba města malíře, jenž doprovázel falckraběte Ottheinricha na cestě z jižního Německa do Krakova v letech 1536–1537 [12]. Vidíme zejména horní část průčelí chrámu se stupňovitým štítem, nižší severní věží a velkou jižní věží. Obě mají hranolovou střechu, střecha jižní věže je navíc zdobena drobnými věžičkami. Materiál budovy u obou věží tu není příliš rozlišen, ačkoli malíř užil velkou škálu barev na znázornění celého města. Fasáda se zdá být dle obrazu bíle omítnuta. Malíř pravděpodobně maloval město z více stanovišť, uplatnil pohledy ze severozápadu a z jihu. Užil nejméně dvou nebo předloh, neboť u prvé z nich kostel znázornil téměř z čelního pohledu, kdy je naznačena pouze střecha hlavní loď, presbytář není zobrazen. tak, že západní průčelí chrámu skoro zakrývá východní hmotu stavby, stejně tak namaloval i západní průčelí dominikánského kostela, ovšem budovy jsou ve městě uspořádané jakoby si zvolil stanoviště malování na jihu města. V dálce zhruba mezi farním chrámem a klášterním kostelem spatřujeme další věžovitou střechu, v níž bychom mohli identifikovat špitální kostel křižovníků v Rohově,¹²⁹ který se nacházel kousek severovýchodně od hradeb. Utajeny nám jsou stále dvě identické věže zcela vlevo na obraze. O stavbu kostela sv. Jiří (dle orientace umístění budov) nemůže zcela jistě jít, neboť k položení základního kamene, tohoto nynějšího hřbitovního kostelíka, došlo až o 60 let později v roce 1596.¹³⁰

Další zobrazením je veduta - perokresba F. B. Wenera z roku 1715 [13]. Zde jsou věže nymburského kostela opatřeny cibulovými střechami a můžeme si všimnout i střechy

¹²⁷ HLEDÍKOVÁ 1971, 25–30

¹²⁸ http://www.breznik.cz/index.php?id_menu=historie&id_text=vlastiveda, vyhledáno 25.5. 2009

¹²⁹ např. doklad o oltáři sv. Marie Magdaleny roku 1402 v LIBRI ERECTIONUM VI, 306, č.158

¹³⁰ BAREŠ 1907, 124

hlavní loď a presbytáře kostela se sanktusovou vížkou. I zde malíř uplatnil několik pohledů, zejména jižních a jihozápadních.

První detailnější kresbu chrámu z roku 1838 známe z reprodukce na obálce Vlastivědného zpravodaje v roce 1983,¹³¹ která je velmi proslulá, jeden exemplář je součástí kostelního mobiliáře. Autorem je pravděpodobně C. W. Ardt,¹³² ačkoli pro to neznáme důkazy. Obraz ukazuje chrám před restaurací, se severní věží, a s barokizovanými okny presbytáře, detailněji zobrazené tak, že spatřujeme původní zazděná gotická okna s hrotitým obloukem [17].

Problematiku maleb děkanského Carla Würbse tu již nebudu rozpracovávat, velmi povedené kritice ji podrobil již *Josef Poul*.¹³³

Plány Kamila Hilberta [18, 19] považuji za důvěryhodné zakreslení – zaměření stavby. Presbytář i s kaplemi je mírně vychýlen z osy trojlodí. Půdorysy zobrazují kostel ještě před vlastním restaurováním. Strop presbytáře má křížové klenutí, jižní předsíň kněžiště má klenbu hvězdicovou, je stejného typu, jenž nacházíme v podvěží, barokně zaklenutá je bývalá sakristie na severu a přízemní pole pod rozšířenou kruchtou, zasahující do prvního pole hlavní lodi.

Jižní portál je problematický. Má naznačeny dvě šířky – původní – širší a před Hilbertovým restaurováním – užší [20]. Půdorys přízemí nám také ukazuje malé schodiště, které vedlo západní zdi severozápadní kaple presbytáře pravděpodobně na kazatelnu, o kterém se zmiňuje děkanská kronika.¹³⁴

IV. kritika stavebně historických pramenů

4.1 Stavební spáry

Odhalené zdivo v interiéru kněžiště se mi nepodařilo objevit, vše je pod omítkou. Stejně tak jsem byla bez úspěchu i pod krovem, kde, jak už jsem zmínila došlo k naprosté obnově během Hilbertovy činnosti veškerého stavebního materiálu. Jediná možnost studia cihlového zdiva a jeho kamenných architektonických článků je tedy exteriérová. Na mnoha místech vidíme stavební spáry, které narušují původní vazbu zdiva charakterem vazby i typem cihly [22]. Toto rozrušení je zastoupeno ve zdivu presbytáře [21] i na stěnách bočních kaplí.

Jižní předsíň prošla mnohými úpravami a byla cele obnovena na počátku dvacátého století. Portál, nacházející se uvnitř, nese stopy záplat – úprav, kdy můžeme rozlišit starý

¹³¹ VZ POLABÍ 1983

¹³² POUL 1962, 53

¹³³ POUL 1962, 53–57

¹³⁴ DĚJINY DN, 352–353

pískovcový kámen od novějšího. Z nového kamene je vytvořen i vimperk portálu a jeho skromná sochařská výzdoba [29-34a,b]. Žebra a konsoly v dnešní sakristii na jihu a v bývalé sakristii na severu presbytáře mají čistý nenarušený, nespárovaný tvar z nového kamene. Jen v severovýchodním rohu bývalé sakristie vyčnívá architektonický fragment přípory [35].

4.2 Okna, kružby

Kružba a pruty okna v bývalé sakristii z interiéru nenesou žádné stopy spár. Pískovec je cele opracovaný, zašedlý s drobnými rankami. Z venku je okno opatřeno jednoduchou mříží. Pískovec, z něhož bylo užito na armování a kružbu má charakter zceluje celý tvar hrotitého okna až po bankál. Jen jeho celkové usazení v cihlovém zdivu působí narušeně zejména v jeho pravé části, protože zhruba půl metru (8 řádků vazby) nad vrcholem okna, klesá silná spára, jež narušuje celou pravou část armování a setkává se se starým bývalým trojúhelníkovým štítem v pravém dolním rohu okna [36,37]. Kruhové kružbové okno v bývalé sakristii nese stopy starých nebo novějších spár, stejně jako okno ve vedlejší kapli P. Marie Vídeňské (severozápadní kaple presbytáře) [38,39].

Okna v presbytáři jsou z velké části obnovena, na mnohých kružbách i prutech sledujeme však starší fragmenty zapojené do mladší soustavy – napodobeného vzoru [40-43].

V. Popis kostela, stavební historie kostela

5.1 Popis kostela

Ačkoli se chci ve své práci zabývat nejstarší částí stavby, tedy presbytářem, nemohu vynechat popis celého chrámu, jehož je součástí [44].

Na stavbu chrámu se použilo pálených cihel, většina architektonických článků, tj. armování, sokl, ostění římsy, portály aj. a celá jižní „bílá“ věž pak byla zhotovena z pískovcového kamene. Rozměry cihel v kněžišti jsou 24 x 12,5 x 9 cm, byly tak o 1,5 cm nižší než mladší cihly použité k stavbě bazilikálního trojlodí, kde se užilo i rozdílné vazby. Navíc se jejich rozměr velmi blížil rozměrům cihel, ze kterých byly za Václava II. stavěny zdejší hradby (25-7 x 12-13 x 8-9 cm)¹³⁵ a na jejichž horní ploše byly patrné žlábký, „které středověký cihlář prováděl svými prsty do čerstvého materiálu.“¹³⁶

Přes řadu oprav, kterými kostel prošel, rozpoznáme základní vazbu zdiva v presbytáři jako raně gotickou, tzn. že se střídá pokládání dvou běhounů vedle sebe s jedním vazá-

¹³⁵ RAZÍM 1997, 18

¹³⁶ RAZÍM 1997, 14

kem, s tím souhlasí i *Kotrba*,¹³⁷ a každá další vrstva byla posunuta o jednu třetinu doprava. Raně gotická vazba byla asi do roku 1300 používaná ve Slezsku, v Čechách se uplatňovala ještě v první třetině 14. století.¹³⁸

5.1.1 Obecný popis, půdorysný a vnější

Bývalý kostel sv. Mikuláše je svou prostorovou dispozicí bazilika o počtu tří lodí s polygonálním presbytářem o pěti stranách pravidelného osmiúhelníka s oknem v ose. Západní průčelí je opatřeno dvěma věžemi. Kněžiště se sestává ze dvou obdélných, téměř čtvercových polí s křížovými klenbami [45]. Hlavní loď má čtyři obdélníkové klenební pole, a téměř totožná je i délka travé západní předsíně pod kruchtou [46]. Boční lodě jsou také členěny na čtyři klenební pole a zaklenuty křížovou klenbou, tudíž mají stejnou délku jako travé hlavní loď, nabývají však v půdoryse čtvercového tvaru, protože jejich šířka odpovídá téměř polovině klenebního pole střední lodě. Po obou stranách vedlejších lodí jsou ze severu i jihu připojeny boční předsíně čtvercového půdorysu zhruba o proporcích jednoho travé vedlejší lodě, přičemž severní boční předsíň je zaklenuta křížovou klenbou a jižní boční předsíň klenbou hvězdicovou. Jiného typu je hvězdicová klenba v podvěží na jihu. Věž na severu je zaklenuta v podvěží křížovou klenbou, avšak v prvním patře v úrovni kruchty hvězdicovou klenbou, podobného typu, tohoto architektonického útvaru, v jižním podvěží, tzn. osy křížení jsou rovnoběžné s hranami čtvercového půdorysu. Ozvláštněna je však odhaleným cihlovým zdivem. K presbytáři jsou k severní straně přidruženy dvě kaple, východněji postavená kaple je zaklenuta dvěma obdélnými křížovými poli. Jejich součet se rovná délce jednoho klenebního pole v presbytáři. Délka křížové klenby o jednom travé druhé kaple odpovídá délce druhého klenebního pole v presbytáři. Na jihu je ke kněžišti blíže k chóru přičleněna sakristie o stejném počtu travé jako její symetrický severní protějšek. Do sakristie se vstupuje předsíní, jež vyplňuje prostor mezi východní stěnou jižní boční lodě a západní stěnou sakristie. Předsíň není zaklenuta, pouze zastřešena a opatřena plochým šikmým stropem, kopírující sklon střechy.

Jižní vysoká čtyřpatrová věž je vystavěná z bílých kamenných pískovcových kvádrů. Jednotlivé etáže jsou členěny profilovanými kamennými římsami, stěny posledního patra jsou omítnuty. Ve stejné úrovni obíhá venkovní ochoz s kružbovým zábradlím. Protáhlá úzká střecha věže je jehlancového tvaru, plášť jehlance tvoří osmiúhelník, takže se tvar střechy podobá spíše kuželu. Ze západní části jehlancové (čtyřboké) střechy severní věže vystupuje zvláštní cihlový vikýř. Severní cihlová věž dosahuje v západním průčelí

¹³⁷ KOTRBA 1951, 167

¹³⁸ KOTRBA 1951, 296

svou zděnou částí paty čelního trojúhelníkového štítu s lomeně zakončenými širokými ústupky a s nadstavenými sloupky s routovými stříškami. Ústupkům ve štítě je představena ještě jedna řada dalších zastřešených vpadlin. Trojúhelník vrcholí kamenným křížem (nebo poupětem).

Vřetenové schodiště je skryto pod hranolovým cihlovým pláštěm, váže se na jeden z opěrných pilířů západního průčelí a je tak představen „bílé“ jižní věži. Vstupuje se do něj z venku po několika schodech, opatřených slepým kružbovým zábradlím, a pravouhlým portálkem; zakončeno je jednoduše profilovanou římsou, obíhající celou etáž věže i v průčelí v patě štítu, a osmibokou kamennou jehlancovou střechou, přičemž třemi boky splývá se stěnou věže.

5.1.2 Vnější opěrný systém

Z vnější strany podpírá presbytář deset opěrných cihlových pilířů, jež jsou opatřeny armaturou z pískovcových kvádrů a se sedlovou stříškou, vyjma dvou opěráků u vítězného oblouku, které svým čistě cihlovým materiálem a pultovou stříškou odpovídají opěrným pilířům baziliky. Pilíře opěrného systému dosahují výšky téměř pod okraj (asi 0,4 m) kamenné lehce profilované římsy, která ukončuje architekturu.

Hlavní loď podpírá šest cihlových opěrných pilířů s pultovou stříškou (asi 0,2 m pod úroveň římsy); tlak jižní boční lodě drží dva cihlové jednou odstupněné opěráky, dva opěráky stejného typu u severní boční lodě jsou z pískovcového materiálu.

Západní průčelí společně s věžemi je podpíráno šesti opěráky (tradičně se silnějším zdivem než je v trojlodí). Dva průčelní jednou odstupněné cihlové opěráky vrcholí pultovou stříškou se štítky. V jiné výšce je odstupněn cihlový rohový opěrný pilíř severní věže; třetí věžní cihlový opěrák je zpevněn kamennou armaturou. Zbývající dva pískovcové opěrné pilíře jižní věže se nad obíhající římsou prvního patra třikrát stupňují a rostou do volných fiál na prvním stupni a na třetím stupni se drobnější fiály opírají o roh hranolové věže. Po celém obvodu stavby obíhá kamenný sokl, okolo presbytáře 0,60 – 0,65 m vysoký.

5.1.3 Zastřešení

Pultová střecha baziliky probíhá až nad presbytář, kde nad chórem spouští s vrcholu tři valby a kopíruje tak polygon. Jen nad vítězným obloukem je zastřešení přerušeno vrcholem štítu presbytáře, jenž opisuje tvar střechy. Sanktusník nad presbytářem má jehlancový tvar a na vrcholu ho zdobí korouhev ve tvaru kohouta. Pultové zastřešení sakristie na jihu presbytáře je nepatrně nižší (asi o 0,15 m) než jižní boční předsíň presbytáře, která je ještě

výrazněji odstupněna (níže zhruba o 0,7 m) pod úroveň střechy vedlejší lodě. Kaple přidružené k severní části presbytáře jsou zastřešeny jednou pultovou střechou. Ve všech těchto případech je dnes použito krytiny z plechového materiálu, pouze se červená pálenými taškami mansardová jehlancová střecha severní boční předsíně.

5.1.4 Krov

Po důkladném prohledání krovu nad kněžištěm jsme nenašli dostatečný motiv rozepisovat se dále o uspořádání detailů. Při Hilbertových úpravách – obnově krovu došlo ke kompletnímu omítnutí pod pozednicemi, staré dřevo bylo nahrazeno novým, nenašli jsme žádná místa ke zkoumání stavebních etap.

5.1.5 Okna presbytáře

Všechna okna presbytáře jsou lomená. Ostění, pruty i kružby jsou vytesány z pískovce. Zasklení vitrážemi je v kružbách barevné, mezi pruty bílé, ale rámované i barevnými páskami. Okno umístěné v ose chóru obíhá ostění dvojitým výžlabkem, a má nejnižší položený parapet ze všech ostatních oken závěru. Skládá kružbu z pětihruté hvězdy a dvou sférických čtyřúhelníků, nakloněných vrcholy hrotů k sobě asi o třicet stupňů. Sdružené dva pásy okna pod kružbou vrcholí trojlístým (jetelovým) zakončením oblouku a jsou členěny z vnější strany prutem hruškovitého profilu, z vnitřní strany válcovým prutem. Ostění u ostatních hrotitých oken závěru je pravoúhlé, venkovní pruty hruškovitého tvaru, vnitřní válcového tvaru. Stojíme-li venku čelem k závěru, pak první okna zleva i zprava mají tvary své kružby shodné, tzn. vrcholek kružby opisuje menší šestihrotou hvězdu, jež se dotýká spodními dvěma hroty vrcholů sférických trojlístů. Netradiční je zkosení hrotitých trojlístých obloučků sdružených pásů oken pod kružbou, naklání se výrazně směrem k vnějším prutům okna. Kružby jižnějšího i severnějšího okna chóru pak opisují rozvinutější, otevřenější tvar trojlístu. Další čtyři boční okna v presbytáři mají paty zhruba v polovině délky chórových oken, na severu jsou umístěny nad kaplemi [42,43], na jihu jedno okno nad sakristií, obíhá jim ostění z dvojitých výžlabků. Jejich světlost je větší, sdružují tři okenní pásy zakončené zdvojenými, nad sebou umístěnými jetelovými oblouky pod kružbou hvězdového tvaru. Stěnu nad jižní předsíní do presbytáře prolamuje velké rozetové okno s pravoúhlým dvojitým stupňováním ostění.

5.2 Popis vnitřního prostoru

Vzhledem k rozsahu a výběru práce se v popisu zaměřuji pouze na presbytář, jeho přidružené severní kaple i jižní partie a některá vybraná díla z mobiliáře chrámu.

Zdivo je v interiéru omítnuto, jen v jižní předsíni okolo portálu je od soklů po strop odhalené. Architektonické články jsou z pískovcového kamene, a články, jako jsou žebra kleneb, svazkové přípory, triumfální oblouk [47], konsoly a vlastní ostění portálků do kaplí a sakristie jsou barvené matnou polychromií střídající se světlé žluté, červené a bílé barvy. Hlavice a svorníky jsou obohaceny ještě o barvy zelené, modré a zlaté barvy. Nepatrné zbytky polychromie má i ostění oken.

5.2.1 Popis vnitřního prostoru kněžiště

Presbytář směřuje do výše díky hlubokým klenebním kápím. Velmi úzký meziklenební pas odděluje paprscitě ukončený závěr presbytáře od prvního klenebního pole. Ve vrcholu klenutí křížové klenby obou kněžištních travé vážou žebra hruškovitého profilu svorníky, západnější vazák nese výjev polofigury anděla s loutnou, východnější vazák nese obraz městského znaku s obíhajícím nápisem: *KLENBA ZVEDNUTA PÉČÍ MĚSTA L. P. 1914*. Paprsky žebor v chóru směřují od reliéfně zpracovaného svorníku (s motivem Adama a Evy) do třísvazkových přípor. I ostatní žebra, všechna hruškovitého profilu, jsou nakonec svedena do svazkových přípor, a v patách klenby, kde se přimykají ke stěně, jsou zdobeny sochařsky zpracovanými hlavicemi (s rostlinnými motivy např. dubových a javorových listů, vinné révy s hrozny atd.) s nízkým abakusem i nízkými náběžními štítky. Třísvazkové přípory vedou až k podlaze, kde jsou zakončeny jednoduchým soklem s dvojitými patkami; mezi prvním a druhým klenebním polem je sokl přípor půdorysně profilovaný do osmistěnu a zdobený třemi čtvercovými vrypy na každé straně osmistěnu.

Klenební pole i kápě klenby jsou vymalovány tmavě modrou pokladovou barvou, která nese zoomorfni, rostlinné a figurální motivy. Malbu s rostlinnými motivy nalezneme i na poprsnici chóru pod bankálovou římsou, sokl je vyveden střídající se červených a žlutých obdélníků. Na jihovýchodní stěně chóru, kde se nachází sedile se použilo stejných střídajících se barevných kvádrů a stěna výklenku je vymalována opět stejnými rostlinnými motivy [50-53].

Okna v presbytáři mají zevnitř pravoúhlé ostění, jižní širší okno nad sakristií je asi v třetině své výšky zakončeno (nad střechem sakristie) a dále v interiéru pokračuje jako slepé (zazděné). Bankálová římsa obíhá celý presbytář, na jižní straně až k přípoře mezi oběmi travé, na severní stěně končí již pod posledním dlouhým oknem chóru. Vždy upřednostňuje svedené svazky přípor, jen u chórových se římsa (čtyřikrát) proměňuje v prstence se třemi „nárožními drápkami“. Presbytář je v jižní stěně pod druhým oknem od osy kostela opatřen trojdílným sedilem s trojlistým obloukem a dvěma simovými konzolami s výžlabky.

Triumfální lomený oblouk je tvořen širokým hranolovým pásem (jako podložkou), kterému je v závěru klenby předsazen ještě jeden hranolový pás a na ten teprve nasedá oblouk, profilován jako hranolové žebro s okosenými hranami, přecházející v patce klenby přes hlavici s rostlinným motivem do jednoduchého válcového dříku. Čtyřicet centimetrů vysoký sokl, s vysokým výžlabkem, podpírá dřík. K triumfálnímu oblouku se pak z vnitřní strany presbytáře i ze strany bazilikální přidružují přístěnná žebra, jež v kněžišti sbíhají v úzké jednoduché přípory až k soklům u země, přerušeny hlavicemi (na epištolní straně – kružbová hlavice, na evangelijní straně – hlavice s motivy dubového listí s plody). Z bazilikální strany je zakončují zkrácené přípory s hlavicemi (taktéž rostlinných motivů) a s kružbovými konzolami v úrovni paty klenby mezilodní arkády. Architektonické články, žebra i stěny nejsou obnaženy, ale pokryty malbou.

5.2.2 Severovýchodní kaple

V severní stěně se otevírá vstup z kněžiště do kaple malým lomeným obloukem, ze strany kaple se ovšem vchod proměňuje v takřka tudorský oblouk, ale s ostrými hranami. Žebra dvou křížových kleneb jsou téměř hruškového profilu a sbíhají se do římsových konzol s nízkými náběžními štítky. V severovýchodním rohu kaple se zachovalo torzo sbíhajících se žeber bez zakončení jakoukoliv konzolou. Východní stěnu prolamuje gotické hrotité okno, tvořené dvěma lomenými oblouky a velmi jednoduchou krásnou kružbou obráceného srdce. Válcové pruty dosedají na jednoduché šestiboké soklíky. Severní stěnu naproti tomu otvírá malé kruhové okno se sférickou kružbou o třech trojlístech.

5.2.3 Severozápadní kaple

Ze severu přiléhá k presbytáři druhá kaple o stejném půdoryse, ovšem jen s jedním křížovým klenebním polem. Vchází se do ní velmi širokým hrotitým portálem se skosenými hranami a z vnitřní části závěru oblouku obíhá hranolový (žebrový) silně okosený oblouk zakončený pětibokou konzolou, téměř ve tvaru obráceného zvonu. Stěna nad vstupem je zdobena iluzivní malbou vimperku s motivy rostlin a figur. Žebra hruškového profilu se ve vrcholu klenby kaple kříží, kde je spojuje svorník s motivem růže, a dále se sbíhají do koutů místnosti v kuželové konzole bez výrazné špice, ale s vysokými náběžními štítky. Okno do kaple je lomený oblouk sdružující dva trojlaločné oblouky, přičemž vrcholový lalok je výrazně srdcovitý, které prolamují liché lomené oblouky a v závěru svírají čistou sférickou kružbu. Do interiéru však prosvítá venkovní kružba, jež je ve tvaru pětilisté květiny s plným středem. Vnitřní pruty jsou tenké válcové a nasedají na velmi nízké soklíky.

5.2.4 Jižní předsín

Protilehlým prostorem kaple je jižní předsín, již z presbytáře otevírá vstup segmentového oblouku, který navíc prolamuje menší lomený oblouk dveří (z druhé strany velkého gotického portálu) [55]. Záklenek a špaleta segmentového oblouku zdobí výmalba s rostlinnými i zoomorfními motivy a nad jeho závěrem je ještě doplněn iluzivní malovaný vimperk. Jižní portál předsíně je lehce odkloněn z osy klenebního pole více k východu. Lomený portál je výrazně vertikální odstupňován pruty různé profilace, které vybíhají ze stejně profilovaných soklů a průběžně v nepřerušném toku vrcholí archivoltami. Profilace střídá z hloubky portálu: sdružený oblounek – oblounek – výžlabek – obloun s okosenými hranami – výžlabek – klínový prut – výžlabek – obloun s drobnými oblounky – výžlabek – hruškovec – výžlabek – vejcovec – výžlabek – vejcovec. Vnější archivolta výžlabku je vyplněna reliéfními vinnými listy. Portál je ještě opatřen mohutným vimperkem, jehož vrchol probíhá stropem [29-34]. Vimperk je opatřen mělkým výklenkem architektonického tvaru, do něhož je vsazena sedící figura, s panovnickými atributy, na soklu. V jeho spodní části je vyrytý nápis: *PREM.OT. I. (Přemysl Otakar I.)*.

5.2.5 Sakristie

Současná sakristie – dříve kaple sv. Doroty - je přimknuta k jižní stěně presbytáře na šířku jednoho klenebního pole kněžiště. Strop klenou dně křížové žebrové klenby.

5.3 Stavební historie kostela

Někdy na konci 13. století byl v Nymburku vystavěn presbytář městského kostela, bývalá severní sakristie a kaple. Nemůžeme vyloučit, že nějaký kostel ještě před cihlovou stavbou stál. Při opravách, které vedl Kamil Hilbert, si kněz do farní kroniky zaznamenal, jak jsou hluboké základy (2m 65cm).¹³⁹ V roce 1343 kostel postihl požár¹⁴⁰, nevíme, v jakém rozsahu byl poškozen, nicméně byl znovu vybudován nebo přestavěn (asi 1350 – 1355) za podpory královice Karla a Jana Očka z Vlašimi, tehdy ještě biskupa Olomouckého (jeden ze svorníků nám ukazuje erb olomouckého biskupství – druhý patří pánům z Vlašimi).

K presbytáři bylo připojeno bazilikální trojlodí, zvenku podepřeno deseti opěráky, v hlavní lodi zaklenuto čtyřmi poli žebrové křížové klenby a na západě se připojil také nartex; v postraních lodích jsou téměř pole čtvercová. Severní cihlová věž byla zaklenuta také křížovou klenbou. V roce 1370 k jižní straně presbytáře přibyla kaple sv. Doroty –

¹³⁹ DĚJINY DN, 32

¹⁴⁰ LÍBAL 2001, 287

dnes sakristie. Západně k ní později přibyla předsíň, jež uzavřela přímý vstup do presbytáře. Jižní portál byl opatřen pravděpodobně až nově (až při Hilbertově opravě?) jednoduchým vimperkem a do něj byla vsazena sedící figura na trůnu, která je umístěna v jakési mělké architektonické nice [32]. Umělecko-historická literatura se o této plastice nezmiňuje. Vimperk nad portálem je v Čechách vzácný (Dolní Kounice, Čechovice ad.). V roce 1375 měla být započata stavba pětipatrové jižní tzv. bílé věže z pískovcových kvádrů, která bývá spojována s parléřovskou hutí.¹⁴¹

Roku 1510 byla k jižní lodi a k třetímu klenebnímu poli od východu přistavěna pozdně gotická předsíň o rozměrech klenebního pole vedlejší lodi, ale zaklenuta hvězdovitou křížovou klenbou. Následně měla vzniknout analogicky předsíň severní – zbarokizovaná. Okolo roku 1600 došlo k rozšíření krucht. Roku 1610 uhořela věž blesk a vyhořela. Roku 1631 při útoku Sasů byl poničen krov kostela i obě věže se střechami z břidlic. O tři roky později kostel vydrancovali opět Sasové, vtrhli do kostela severní předsíň a povraždili asi dvě stovky lidí, kteří se zde před nimi ukryli. Na památku byla předsíň upravena na memoriální kapli. Roku 1667 měl architekt D. Augustin (Auguston) nově zaklenout presbytář.¹⁴² Po mnohaletých opravách roku 1686 kostel opět vyhořel i s věžemi a pěti kapličkami, které měly údajně stát na přilehlém hřbitově. Tam se přestalo pochovávat roku 1787 a roku 1821 byl kostel zcela zrušen, ohradní zeď s kostnicí zbořena, půda zarovnána a náhrobní kameny použity na vydláždění náměstí před kostelem.¹⁴³

V šedesátých letech 18. století byly věže rozprodány místním obyvatelům. První polovina 19. století zažila rovněž mnoho požárů. V letech 1838 – 1885 byly zbořeny postupně všechny městské brány a v roce 1846 strhli i severní věž farního kostela.¹⁴⁴ První desetiletí století dvacátého zažívalo sice rekonstrukce, ale byla provedena demolice tzv. Kamenného domu v blízkosti farního kostela, který pravděpodobně původně sloužil jako rychtářské a soudní sídlo, a tzv. fortny – branky, vstupu, jež otevíral cestu k břehu řeky.

VI. Umělecko-historické hodnocení kněžiště kostela

6.1 Cihlová architektura

V souvislosti s Nymburkem nás napadne jistě jako první znamení materiál – cihla. To není ovšem vzhledem lokalitě žádný důkaz o vlivu řádové architektury na městskou výstavbu.

¹⁴¹ LÍBAL 2001, 287

¹⁴² POCHE 1978, 513

¹⁴³ KUČA 2000, 529

¹⁴⁴ Data v této podkapitole jsem zatím blíže prameně neprověřovala, jen SCHALLER 1790, 15-26 a KUČA 2000, 524-538

Trojlodní bazilikální stavba je vzácným příkladem cihlové architektury. Stejně jako pro hradby a dominikánský kostel, i na farním kostele byl využit cihlový materiál, neboť osídlená oblast byla bohatá na spraše a sprašové hlíny, které byly na výrobu cihel ideální. Nejstarší cihlové sakrální stavby můžeme hledat ve Velehradě a v Praze Na Františku – východní trakt Anežského kláštera. V kombinaci s architektonickými detaily se cihlové zdivo poprvé uplatnilo u cisterciáčků na Starém Brně.¹⁴⁵ *Dobroslav Líbal* viděl v cihlové architektuře holandský charakter,¹⁴⁶ kdežto pro Kotrbu je cihlový materiál v českém Polabí důkazem slezských vlivů.¹⁴⁷ Snad proto, že měly Čechy se Slezskem nejtěsnější hraniční i historické spojení.

Mám-li uvést nejstarší cihlovou sakrální architekturu ve Slezsku, půjdu v šlépějích *Viktora Kotrby*, právě proto, že se touto problematikou velmi podrobně zabýval. Ačkoli nesmím opomenout práci *Mariana Kutznera*,¹⁴⁸ jehož studii můžeme vzít jako kompendium cisterciácké architektury. A právě cisterciáci byli ve Slezsku nositeli cihlové architektury.¹⁴⁹ Nejstaršími cihlovými památkami jsou zajisté řádové kostely v Třebnici (1203 – 1241), v Rudách (1237) nebo v Henrykově (1241 – 1270).¹⁵⁰ Avšak tyto kostely byly z velké části v barokní době přestavěny; podoba fasády nám nepomůže objasnit hlubší stavební záměr s použitím cihlového materiálu. To se alespoň dostatečně projevuje v interiéru v kostele v Rudách. Lomený oblouk užívaný hojně v arkádách a mezi jednotlivými poli lodí má velkou šířku – světelnost oproti jeho výšce (potlačené). V Nymburku se s takovým typem oblouku setkáváme také v severozápadní kapli přiléhající k severní stěně presbytáře [56].

Řád německých rytířů ke svým stavbám využíval také cihlového materiálu a stavěl výtvarně osobitá sídla. To dokládá například jejich samotné opevněné sídlo Marienbork [57].

Farní chrám byl v bezprostřední blízkosti dominikánského vlivu, neboť město zahrnovalo obě církevní instituce. Bylo by proto jistě příznačné sledovat vliv řádové (žebra-vých řádů) architektury (třeba již při klášteře sv. Anežky, sv. Jakuba v Praze před rokem 1240, nebo klášter v Hradci Králové, Stříbře, Benešově, Kadani, Mostě a Kladsku) na městskou architekturu.¹⁵¹

¹⁴⁵ LÍBAL 2001, 287

¹⁴⁶ LÍBAL 1970, nepag.

¹⁴⁷ KOTRBA 1970, 99

¹⁴⁸ KUTZNER 1969

¹⁴⁹ KOTRBA 1970, 41

¹⁵⁰ KUTZNER 1969, 75–83

¹⁵¹ DENKSTEIN 1938, 21

6.2 Hodnocení půdorysu a kleneb

Jako prvním možným studovaným jevem může být půdorys kostela. Bazilikální trojlodí bylo často kladeno do souvislosti se svatoštěpánským farním chrámem v Praze.¹⁵² Půdorys kněžiště, jako bývalé samostatné stavby, zas srovnával *Líbal* s presbytářem městského kostela v Čáslavi, oba řadil do rané gotiky, ale v kněžišti nymburského chrámu, pokud se budeme kromě půdorysu ohlížet i na vnitřní prostor kněžiště, viděl již pokročilejší lineární tendenci, nově pojaté hruškovitě profilované svazkové přípory s listovými hlavicemi a vertikálnítu prostoru.¹⁵³

Kuthan řadil půdorys mezi stavební typy francouzského původu „strnulejších forem“.¹⁵⁴ Dispoziční podobnost s kostelem sv. Petra a Pavla v Čáslavi je jasná. Polygonální závěr připomíná i u dominikánských kostelů v Jihlavě a v Českých Budějovicích, i v Anežském klášteře v Praze. V případě Budějovic poukazuje i na další analogii – kružby oken s motivem trojlistů.

Ještě před nimi dával do souvislosti klenbu nymburského presbytáře¹⁵⁵ s klenbou v trojlodí horažďovického chrámu sv. Petra a Pavla a s klenutím v levém presbyteriu u sv. Tomáše v Praze *Mencl*.

V případě vlivů kostelních půdorysu v Čechách na nymburský presbytář uvádím dva příklady z Prahy: kostel sv. Františka při klášteře klarisek [58] a klášterní kostel sv. Kříže (1256) bratrů řehole sv. Augustina [59]. Presbytář se skládá ze dvou téměř čtvercových polí křížové klenby a pětibokého závěru osmiúhelníka, s oknem v ose kněžiště.

Kromě presbytáře stojí za uvedení příměr přízemního klenebního pole věže s jednoduchou hvězdicovou, jež byla kdysi i v jižní předsíni presbytáře, a jež se svým charakterem opakuje v severní věži druhé etáže – v prvním patře za kúrem, ke klenbě katedrální hutě z Hazmburské kaple sv. Víta v Praze. Rovněž je totožná s prvním polem presbytáře v nedaleké Sadské.

6.3 Hodnocení některých architektonických článků

Zajímavé svědectví gotické doby je fragment klenebního žebra, které není ukončeno tradičně konzolou, ale uzavřením linií do sebe [60]. *Denkstein* tento úkaz sledoval v rakouských zemích: „...velmi brzy, již v 80. letech 13. století, vyskytují se u žebrových ráďů v cizině první případy, kdy konsol nebylo užito vůbec a kdy žebra vyrůstají bez jakéhokoliv přechodu přímo ze zdi. A to ovšem v dějinách umění znamená velmi významný krok z rané

¹⁵² Např. MENCL 1948, 67

¹⁵³ LÍBAL 1984, 174, pozn. 117

¹⁵⁴ KUTHAN 1994, 249–250

¹⁵⁵ MENCL 1974, 42

gotiky k čisté gotice vyspělé.¹⁵⁶ V severním Rakousku ve Wienertor Hainburgu, můžeme něco podobného spatřit už kolem roku 1240 [61]. Blízko je charakterem nymburskému zakončení žeber i konsola v hradní kapli na Zvíkově, kolem 1260 [62], žebra jsou ale pravidelnější a oblejší. A ve východním Rakousku v hradní kapli v Ruttenstein se konsola podobného, ale štíhlejšího typu objevuje na konci 13. století [63].

Další tipy na důkladné zkoumání architektonických detailů presbytáře a jeho hledání analogií, v mém případě spíše navrhování podobnosti nebo příbuznosti, je několik: hlavice v presbytáři, okno v bývalé sakristii – severovýchodní kaple, okna v presbytáři. Shrnu proto informace, o nichž jsem se zmiňovala již v první kapitole.

Grueber se snažil dokázat na vzoru kružby z kapitulní síně kláštera v Roudnici a konsoly z hlavní lodě kostela sv. Jiljí v Nymburku přetrvávání románské a francouzské formy,¹⁵⁷ které se podle něj objevovaly v Čechách až do 14. století, ale přímé analogie v obou kružbách nehledal. Až *Mencl* shledal paralelu pro kružbovou hlavici z vítězného oblouku kostela v Nymburku [64] ve skupině hlavic ze Zvíkova [66], Mnichova Hradiště a Pohledu [67], jejichž tvar je odlehčen až abstrahován.¹⁵⁸ Kromě Zvíkova je datoval převážně do let kolem 1290. Kružbovou konsolu najdeme i blíže Nymburku, v Sedlci u Kutné Hory i ve sv. Jakubu v Kutné Hoře. V polovině 13. století se kružbová konsola objevuje například ve farním kostele v severním Rakousku v Muthmannsdorfu [65].

Vegetabilní plastické zdobení hlavic presbytáře je jednou velikou kapitolou ke zkoumání analogií, stejně jako kritika kružeb [68,69]. Tuto náročnou část jsem do své bakalářské práce nezahrnula.

VII. Závěr

Stejný názor v dataci výstavby presbytáře sdílel *Razím s Denksteinem*; oba pokládali stavbu presbyteria a nejstarší části hradeb do let vlády Václava II. 1283 – 1305.¹⁵⁹ Počátek stavby datuje již *Jakub Pavel*¹⁶⁰ do 80. let, *Líbal* datuje neurčitě do konce 13. století.¹⁶¹ V době husitských válek patřilo město od roku 1421 k pražskému městskému svazu. Později se ale připojilo k táboritům a stalo se stoupcem Jiřího z Poděbrad, ve městě se proto konala řada jednání utrakvistické strany. Sedmdesátá léta 16. století přinesla přechod města k luterství, ale už od roku 1622 bylo město opět pokatoličtěno.

¹⁵⁶ DENKSTEIN 1938, 21

¹⁵⁷ GRUEBER 1856, 217

¹⁵⁸ MENCL 1950, 13

¹⁵⁹ srov. RAZÍM 2002, 8 a DENKSTEIN 1935, 129

¹⁶⁰ PAVEL 1970, 17

¹⁶¹ LÍBAL 2001, 287

Jakou proměnou kostel sv. Jiljí prošel za století lze sledovat dnes z nepsaných pramenů a ze samotné stavby. Nejposlednější objevování starých pozůstatků stavebních fází chrámu patří do doby Hilbertovy restaurace. Zanechal po sobě množství plánů a kreseb, které nebyly ještě výrazně podrobeny kritice. Jsou dokumentací stavu před obnovou, obsahují i kresby nálezů během obnovy i následujících zakončení. Řadu článků objevil, zahrnul do oprav, ale také mnoho z nich doplnil

Hilbertovu dokumentaci kostela sv. Jiljí by bylo dobré zkonfrontovat s prameny a lépe ohodnotit stav, ve kterém Hilbert kostel „našel“.

VIII. Obrazová příloha

IX. Seznam vyobrazení

1. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, konec 13. století - počátek 15. století, pohled od jihozápadu. Foto: autor
2. **Kostel sv. Jiljí v Nymburku**, kresba Jaroslava Němce, pohled od jihozápadu. Reprodukce z: ZAP 1858/1859, 367, obr. 14
3. **Kaple Jana Nepomuckého**, dříve kostel Panny Marie Růžencové, Nymburk, druhá pol. 13. století, pohled od severu. Foto: autor
4. **Kostel sv. Jiljí v Nymburku**, konec 13. století - počátek 15. století, pohled od jihozápadu. Reprodukce z: EMLER 1911, 162
5. **Mapování archeologických výzkumů**, výběr z nejdůležitějších archeologických výzkumů od roku 1986 do roku 2002, půdorys. Obrázek: autor
6. **Nymburk**, letecký pohled od západu. Reprodukce z:
http://www.mesto-nymburk.cz/www/pcs/pcs_pohlednice/pcs.php?id=pcs_09.jpg, vyhledáno 23.2. 2009
7. **I. vojenské mapování - josefské**, list č. 93, 1764-1768 a 1780-1783 (rektifikace), měřítko 1: 28 800. Reprodukce z:
http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?z_height=70&lang=cs&z_width=0&z_nwwin=0&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c091, vyhledáno 23.2. 2009
8. **II. vojenské (Františkovo) mapování - Čechy**, list č. O_7_V, 1836-1852, měřítko 1: 28 800. Reprodukce z:
http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?z_height=70&lang=cs&z_width=0&z_nwwin=0&map_root=2vm&map_region=ce&map_list=O_7_V, vyhledáno 23.2. 2009
9. **Zakreslení možného rozsahu havraňské župy, případně děkanátu**, kolem první čtvrtiny 13. století. Obrázek: autor
10. **Mapa polohy zaniklých sídel Vykleky a Havraň**.
Reprodukce z: KLÍR 2002, 96, obr. 4
11. **Pohled na zaniklé sídlo Vykleky**, výška pohledu 347 m. Reprodukce z:
<http://www.google.com/gadgets/directory?pid=earth&synd=earth&cat=featured&hl=cs&gl=cz>, Google Earth, Image 2009 GEODIS Brno, vyhledáno 30.6. 2009
12. **Nymburk**, malíř falckraběte Ottheinricha z cesty z jižního Německa do Krakova 1536-37, nejstarší veduta města. Foto: Polabské muzeum – Vlastivědné muzeum Nymburk, Tereza Veselá
13. **Nymburk**, kresba F. B. Wernera z roku 1715, veduta - nejstarší zobrazení města Nymburk, pohled na město od jihozápadu. Reprodukce z: RAZÍM 2002, 2, obr. 4
14. **Nymburk**, kresba K. Brantla z roku 1834, půdorys. Reprodukce z: RAZÍM 2002, přídeščí obálky, obr. 2
15. **Nymburk**, kolorovaná mapa autorem, dle měřítka 1: 5000. Reprodukce z: Mapy Geodetické a kartografické správy v Praze, stav polohopisu k 31. 12. 1991
16. **První zmínka o farním centru**, 1355, Reprodukce z: LC I/1, 15
17. **Kostel sv. Jiljí v Nymburku**, litografie, 1838, pohled od jihozápadu.
Reprodukce z: VZ POLABÍ 1983 roč. 23, 1983, č. 3-4

18. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, plán Kamila Hilberta, rok 1912, půdorys přízemí. Reprodukce z: ČERVINKA 2002, 150, č. 6
19. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, plán Kamila Hilberta, 1912, půdorys v úrovni klenby hlavní lodě. Reprodukce z: ČERVINKA 2002, 150, č. 7
20. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, plán Kamila Hilberta, nárys jižního portálu a předsíně před restaurováním, 1912. Reprodukce z: AU AV ČR Praha, Tereza Veselá
21. **Kostel sv. Jiljí**, zdivo z východní stěny kněžiště, konec 13. století. Foto: autor
22. **Středověká cihla**, cihla užita na stavbu městských hradeb na jihu města, Konec 13. století. Reprodukce z: RAZÍM 2002, 14, obr. 23
23. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, konec 13. století - počátek 15. století, pohled od JV. Foto: autor
24. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od jihovýchodu. Foto: autor
25. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od severovýchodu. Foto: autor
26. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, jižní věž, konec 14. století, pohled od jihozápadu. Foto: autor
27. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od východu. Foto: autor
28. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od severu. Foto: autor
29. **Kostel sv. Jiljí**, jižní portál kněžiště - krytý uzavřenou předsíní, konec 13. století. Foto: autor
30. **Kostel sv. Jiljí**, detail východního ostění jižního portálu se soklem, konec 13. století. Foto: autor
31. **Kostel sv. Jiljí**, detail archivolt západního ostění portálu, konec 13. století. Foto: autor
32. **Kostel sv. Jiljí**, detail archivolt s vimperkem jižního portálu. Foto: autor
33. **Kostel sv. Jiljí**, detail archivolt s vimperkem jižního portálu. Foto: autor
34. **Kostel sv. Jiljí**, zazděné západní okno jižní předsíně. Foto: autor
- 34a. **Kostel sv. Jiljí**, prostor mezi jiným portálem a východní stěnou jižní předsíně, po pravé straně - římsa vimperku. Foto: autor
- 34b. **Kostel sv. Jiljí**, detail z východní stěny jižní předsíně při vstupu do sakristie. Foto: autor
35. **Kostel sv. Jiljí**, fragment přípory bez konzoly v severovýchodním rohu bývalé sakristie- dnes zimní kaple. Foto: autor
36. **Kostel sv. Jiljí**, východní okno SV boční kaple kněžiště, konec 13. století, pohled od východu. Foto: autor
37. **Kostel sv. Jiljí**, východní okno SV boční kaple kněžiště, detail, konec 13. století, pohled od V. Foto: autor
38. **Kostel sv. Jiljí**, severní okno SV boční kaple kněžiště, konec 13. století, pohled od severu. Foto: autor
39. **Kostel sv. Jiljí**, severní okno SZ boční kaple kněžiště, konec 13. století, pohled od severu. Foto: autor

40. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od jihu. Foto: autor
41. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od jihu. Foto: autor
42. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od jihu. Foto: autor
43. **Kostel sv. Jiljí**, Nymburk, závěr kostela, konec 13. století, pohled od severu. Foto: autor
44. **Kostel sv. Jiljí**, pohled do klenby chóru, konec 13. století/1913. Foto: autor
45. **Kostel sv. Jiljí**, pohled do klenby chóru, konec 13. století/1913. Foto: autor
46. **Kostel sv. Jiljí**, pohled do klenby hlavní lodě - druhé a třetí klenební pole, pol. 14. století. Foto: autor
47. **Kostel sv. Jiljí**, vítězný oblouk, konec 13. století. Foto: autor
48. **Kostel sv. Jiljí**, vítězný oblouk- severní - evangelijní strana, konec 13. století. Foto: autor
49. **Kostel sv. Jiljí**, vítězný oblouk- jižní - epištolní strana, konec 13. století. Foto: autor
50. **Kostel sv. Jiljí**, severní - evangelijní strana presbytáře, konec 13. století. Foto: autor
51. **Kostel sv. Jiljí**, jižní - epištolní strana presbytáře, konec 13. století. Foto: autor
52. **Kostel sv. Jiljí**, sedile v jižní stěně presbytáře. Foto: autor
53. **Kostel sv. Jiljí**, prstenec přípory v úrovni probíhající bankální římsy v jihovýchodní stěně presbytáře, konec 13. století. Foto: autor
54. **Kostel sv. Jiljí**, zakončení bankálové římsy v jižní stěně presbytáře, portálek do sakristie. Foto: autor
55. **Kostel sv. Jiljí**, zakončení bankálové římsy v jižní stěně presbytáře, portálek do sakristie. Foto: autor
56. **Rudy Raciborskie**, pohled do lodi chrámu. Reprodukce z:
http://farm4.static.flickr.com/3285/29744469634_9741f37405.jpg?v=0, vyhledáno 20.5.2009
57. **Marienburg**, pohled přes řeku. Reprodukce z:
http://eherold.ujancaku.net/hslclanky/files/BIGpage1_blog_entry25_2.jpg&imgrefurl, vyhledáno 20.5.2009
58. **Kostel sv. Františka**, Praha. Svěcen 1234. Reprodukce z: LEHNER 1905, 120, obr. 131
59. **Kostel sv. Kříže Většího**, Praha. Založen 1256. Reprodukce z: LEHNER 1905, 216, obr. 211
60. **Kostel sv. Jiljí**, fragment přípory bez konzoly v severovýchodním rohu bývalé sakristie- dnes zimní kaple. Foto: autor
- 60a. **Kostel sv. Jiljí**, konzoly ze severozápadní kaple presbytáře. Foto: autor
61. **Wienertor Hainburg**, konzola, severní Rakousko kolem 1240. Reprodukce z: www.burgenseite.com/kapitell/konsolen_txt.htm&usg=, vyhledáno 20.5.2009
62. **Hradní kaple Zvíkov**, konzola, kolem 1260. Reprodukce z: www.burgenseite.com/kapitell/konsolen_txt.htm&usg=, vyhledáno 20.5.2009
63. **Hradní kaple Rutenstein**, východní Rakousko, konsol, konec 13. století. Reprodukce z: www.burgenseite.com/kapitell/konsolen_txt.htm&usg=, vyhledáno 20.5.2009
64. **Kostel sv. Jiljí**, kružbová konzole a hlavice z vítězného oblouku presbytáře. Foto: autor

65. **Farní kostel Muthmannsdorf**, severní Rakousko, kružbová konzole, polovina 13. století. Reprodukce z: www.burgenseite.com/kapitell/konsolen_txt.htm&usg=_, vyhledáno 20.5.2009
66. **Zvíkov**, kružbová konsolka, kolem 1275. Reprodukce z: MENCL 1950, 113, obr. 104
67. **Pohled**, kružbová konsolka, kolem 1290. Reprodukce z: MENCL 1950, 113, obr. 105
68. **Kostel sv. Jiljí**, 7 z 9 hlavice přípor z presbytáře, zdobené rostlinnými motivy, konec 13. stol. Foto: autor
69. **Kostel sv. Jiljí**, hlavice přípor na vítězném oblouku. Foto: autor
70. **Kostel sv. Jiljí**, východní okno bývalé sakristie - dnes zimní kaple. Foto: autor
71. **Kostel sv. Jiljí**, detaily prutů a soklíků zapuštěného v bankálu okna, východní okno bývalé sakristie - dnes zimní kaple. Foto: autor
72. **Kostel sv. Jiljí**, severní okno severozápadní mariánské kaple. Foto: autor
73. **Kostel sv. Jiljí**, křížová klenba s žebry hruškovitého profilu se svorníkem (s reliéfem pětিলisté růže) a okno v severní stěně severozápadní mariánské kaple. Foto: autor

X. Seznam použitých pramenů a literatury

- BAREŠ František: Nymburk nad Labem, in: K vycházkám po Boleslavsku, kap. X. Města nad Labem. Mladá Boleslav 1907, 101–125
- BLÁHOVÁ Marie/FROLÍK Jan/PROFANTOVÁ Nad'a: Velké dějiny zemí Koruny české, sv. I. do roku 1197. Praha a Litomyšl 1999, 283–284
- BORKOVSKÝ Ivan a kol.: Architektura v českém národním dědictví. Praha 1961
- ČEČETKA František Josef: Nymburk, in: Na středním Polabí. Obrazy lidu a kraje. Praha 1914, 67–75
- ČECHURA Jaroslav: České země v letech 1310–1378, Lucemburkové na českém trůně I. Praha 1999
- ČERVINKA Jan: Jižní věž městského kostela v Nymburce. Architektura a význam. Písemná práce k souborné postupové zkoušce, 2002
- Dějiny děkanství nymburského, Nymburk 1912–současnost
- DENKSTEIN Vladimír: Děkanský kostel sv. Jiljí v Nymburce, in: Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1934. Praha 1935
- DENKSTEIN Vladimír: Raně gotická architektura žebrových řádů v Čechách a na Moravě, in: Akord 2. Praha 1938, 17–32
- DLABAČ Jan: Memorabilien-Buch der k. Stadt Nymburg, begründet im Jahre 1846, rkp., 1846–1865 (archiv VM v Nymburce, inv. č. IV–19)
- DOLEŽALOVÁ Eva / Šimůnek Robert a kol. ed.: Od knížat ke králům, Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky. Praha 2007
- DOLISTA Karel: Předhusitský Nymburk a nejstarší kniha městského soudu, Sborník archivních prací 26. Praha 1976
- DOSTÁL Oldřich: Československá historická města. Praha 1974, 276
- DVOŘÁKOVÁ Vlasta: Václav Mencl, in: (pod vedením) CHADRABA Rudolf/KRÁSA Josef/ŠVÁCHA Rostislav/HOROVÁ Anděla a kol.: Kapitoly z českého dějepisu umění II. Praha 1987, 319
- EMLER Jan: Nymburk, in: Krása našeho domova, Praha: Svaz okrašlovací, ročník VII, 1911, 161
- EMLER Josef (ed.): Prameny dějin českých (=Fontes rerum bohemicarum Tom. V.). Praha 1893
- EMLER Josef (ed.): Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, Pars II., Annorum 1253–1310

- FLAJŠHANS V. (ed.): Václava Hájka z Libočan Kronika Česká podle originálu z r. 1541, IV. Čechy královské. Praha 1933
- FOLTÝN Dušan: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997, 396–397
- FRIEDRICH Gustavus: Codex Diplomaticus et Epistolarius Regni Bohemie, Tomus II.. Praha 1907
- GOJDA Martin: Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha 2000
- GRUEBER Bernhard: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen, Dritter Theil – Die Periode Luxemburgischen Hauses 1310–1437. Wien 1877
- GRUEBER Bernhard: Charakteristik der Baudenkmale Böhmens, IV. Die Übergangsperiode in Böhmen ums Jahr 1300, in: WEISS Karl: Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, I. Band, No. 11. Wien 1856, 217
- HLADÍK Karel: První chrámy Polabí u Nymburku, Lidová demokracie – Praha, článek z 25.3. 1951 (Archeol. Ústav Praha)
- HLEDÍKOVÁ Zdeňka: Úřad generálních vikářů pražského arcibiskupa v době předhusitské. Acta Universitatis Carolinae, Philosophia et Historica, Monographia XLI. Praha 1971
- HOFFMANN František: České město ve středověku. Praha 1992
- HRABĚTOVÁ Jana: Památky Nymburska. Poděbrady 1998, 68–69
- HRABĚTOVÁ Jana: Poděbrady, Průvodce po přírodních a historických zajímavostech města a okolí, po muzeích a místech, vztahujících se k významným osobnostem. Poděbrady 1999
- HRABĚTOVÁ Jana: Soupis památek okresu Nymburk, Nemovité památky, díl 1., část 2 (Mcery–Žitovlice). Poděbrady 1976
- HRABĚTOVÁ Jana: Soupis památek okresu Nymburk, Nemovité památky, díl 1., část 1 (Benátecká Vrutice–Lysá nad Labem), 2. vydání. Poděbrady 1979
- HRNČÍŘ František: Královské město Nymburk nad Labem, in: Obraz minulosti a přítomnosti. Nymburk 1894
- KAŠIČKA František: Stavebně historický průzkum. Praha 2002
- KEJŘ Jirí: Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha 1998
- KOTRBA Viktor: Česká středověká architektura cihlová, rkp.-disertační práce. Praha 1951
- KOTRBA Viktor: Katalog architektury, in: České umění gotické 1350–1420. Praha 1970, 99
- KLÁPŠTĚ Jan: Paměť krajiny středověkého Mostecka. Praha 1994
- KLÁPŠTĚ Jan: Proměna českých zemí ve středověku. Praha 2005
- KLÍR Tomáš: Osídlení mezi Nymburkem a Křincem ve středověku a raném novověku, in: Vlastivědný zpravodaj Polabí, roč. 36. Poděbrady 2002, 92–157

- KUČA Karel: Města a městečka v Čechách, na Moravě a Slezsku, díl IV. Praha 2000, 524–538
- KULHÁNEK F.: Dějiny královského města Nymburka, in: Poděbradsko 3. Nymburk 1912
- KUTHAN Jiří: Nymburk, in: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Vimperk 1994
- KUTHAN Jiří: Přemysl Otakar II.: král železný a zlatý, král zakladatel a mecenáš. Vimperk 1993
- KUTZNER Marian: Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330. Toruń 1969
- LEHNER Ferdinand Josef: Dějiny umění národa českého, díl I., svazek II. Praha 1905
- LÍBAL Dobroslav: Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha 1948
- LÍBAL Dobroslav / MACHÁČKOVÁ J.: Nymburk, Stavebně historický průzkum historických částí města. Praha 1970
- LÍBAL Dobroslav: Gotická architektura, in: Dějiny českého výtvarného umění I/1. Praha 1984
- LÍBAL Dobroslav: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001, 285–287
- LÍBAL Dobroslav: Starobylá města v Československu, Stavba jako obraz dějin. Praha 1970
- LUTOVSKÝ Michal: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2001
- MENCL Václav: Česká architektura doby lucemburské. Praha, 1948
- MENCL Václav: České středověké klenby. Praha 1974, 41–42
- MENCL Václav: Románská a gotická hlavice jako prostředek k datování české architektury, in: ZPP 10. Praha 1950
- MENCL Václav: Vývoj středověkého portálu v českých zemích, in: ZPP 20. Praha 1960
- MENCL Václav: Vývoj okna v architektuře českého středověku, in: ZPP 20. Praha 1960
- MOTYKOVÁ Karla: Archeologické výzkumy na Nymbursku v roce 2001, in: Středočeský vlastivědný sborník, sv. 20. Roztoky u Prahy 2002, 107–109
- MOTYKOVÁ Karla: Oprava podlahy v severní lodi chrámu sv. Jiljí v Nymburce, in: Archeologie ve středních Čechách 6, 2002, 611–615
- NEURWIRTH Joseph: Geschichte der christlichen Kunst in Böhmen bis zum Aussterben der Premysliden. Praha 1888
- NOVOTNÝ Václav: České dějiny, díl 1., část 4., Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). Praha 1937
- ODLOŽILÍK Otakar: Zkáza Nymburka za 30 leté války. Nymburk (Muzejní spolek) 1934

- OTTO Jan: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, díl XI. Praha 1888–1909
- PAVEL Jakub: Nymburk, historický a stavební vývoj města. Nymburk 1970
- POCHE Emanuel a kol.: Umělecké památky Čech 3. Praha 1978, 511
- POUL Josef: Děkanský kostel sv. Jiljí v Nymburce. Nymburk 1990
- POUL Josef: Obraz Karla Würbse: Děkanský kostel v Nymburce, in: Vlastivědný zpravodaj, Polabí, 3–4. Poděbrady 1962
- PROFOUS Antonín: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny, III. díl, 1949
- RAZÍM Vladislav: Sakrální stavby v systému obrany středověkých měst, in: Archeologia historica 26. Praha 1996, 151–167
- RAZÍM Vladislav: K problematice vztahu hrad - královské město v Čechách, in: Archeologia historica 27/02. Praha 2001
- RAZÍM Vladislav / ZAHRADNÍK Pavel: Nymburk, městské opevnění. Stavebně historický průzkum, 1997
- RAZÍM Vladislav/ZAHRADNÍK Pavel: Památková péče v Nymburce na počátku století - minulost i přítomnost, in: Památky středních Čech, sv. 12 / č. 2. Praha 1998, 1–22
- RAZÍM Vladislav: Středověké hradby města Nymburka. Nymburk 2002
- ŘEHOUNEK Jan: Dějiny kostela sv. Jiljí v Nymburce, „jak kameny o nich mluví“. Nymburk 2008
- SCHALLER Jaroslaus: Topographie des königreichs Böhmen, Dritter Theil, Prachiner kreis. Prag und Wien 1790, 15–26
- SEDLÁČKOVÁ Hedvika/VELÍMSKÝ Tomáš: Archeologický výzkum v historickém jádru Nymburka v roce 1990, in: Archeologické rozhledy XLV. Praha 1993, 644–659
- SKLENÁŘ Karel / SKLENÁŘOVÁ Zuzana / SLABINA Miloslav: Encyklopedie Pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2002, 16
- SOMMER Petr: Začátky křesťanství v Čechách: kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury. Praha 2001
- ŠEBEK Svatopluk: Stavební úpravy kostela Sv. Jiljí v Nymburce, Vlastivědný zpravodaj Polabí, č. 3-4, roč. 23. Nymburk 1983, 99–103
- ŠIMÁK J. V.: České dějiny, díl 1., část 5., Středověká kolonisace v zemích českých. Praha 1938
- ŠIMÁK J. V.: F. Kulhánek, Dějiny královského města Nymburka (recenze), in: ČČH 24. Praha 1918, 286–300

- ŠUSTA Josef: České dějiny, díl II., část 1., Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. Praha 1935
- ŠUSTA Josef: České dějiny, díl II., část 2., Král cizinec. Praha 1939
- TINGL Francisci Antonii: Liber primus Confirmationum, Tomus primus. Praha 1867
- VLČEK Pavel / SOMMER Petr / FOLTÝN Dušan: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1998, 396–397
- VLČEK Pavel: Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách. Praha 2004, 234–235
- WEISS Karl: recenze Nymburk, königl. Stadt an der Elbe, von K. Zap in: Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, VIII. Band, No. 08. Wien 1863, 33
- WIRTH Zdeněk: Umělecké památky Čech. Praha 1957, 536–538
- ZAP K. V.: Nymburk, královské město nad Labem, in: Památky archeologické 3. Praha 1858/1859
- ZIEGLER Václav: Geologie širšího okolí Poděbrad, in: Vlastivědný zpravodaj Polabí, roč. 14, č. 5/6. Poděbrady 1974
- ZIMMLER Emil: Úvahy o založení královského města Nymburka, in: Muzejní zprávy pražského kraje 3. Praha 1958
- ŽEMLIČKA Josef: Počátky Čech královských, 1198–1253, Proměna státu a společnosti. Praha 2002
- ŽEMLIČKA Josef: Století posledních Přemyslovců. Praha 1998

XI. Seznam zkráceně citovaných pramenů a literatury

- BAREŠ 1907 — František BAREŠ: Nymburk nad Labem, in: K vycházkám po Boleslavsku, kap. X. Města nad Labem, Mladá Boleslav 1907, 101–125
- BORKOVSKÝ 1961 — Ivan BORKOVSKÝ a kol.: Architektura v českém národním dědictví, Praha 1961
- CDB II — Gustavus FRIEDRICH: Codex Diplomaticus et Epistolarius Regni Bohemie, Tomus II.. Praha 1907
- ČEČETKA 1914 — František Josef ČEČETKA: Nymburk, in: Na středním Polabí. Obrazy lidu a kraje, Praha 1914, 67–75
- ČERVINKA 2002 — Jan ČERVINKA: Jižní věž městského kostela v Nymburce. Architektura a význam. Písemná práce k souborné postupové zkoušce, 2002
- DĚJINY DN — Dějiny děkanství nymburského, Nymburk 1912–současnost
- DENKSTEIN 1935 — Vladimír DENKSTEIN: Děkanský kostel sv. Jiljí v Nymburce, in: Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1934, Praha 1935
- DENKSTEIN 1938 — Vladimír DENKSTEIN: Raně gotická architektura žebřavých řádů v Čechách a na Moravě, in: Akord 2, 1938, 17–32
- DLABAČ 1846–1865 — Jan DLABAČ: Memorabilien-Buch der k. Stadt Nymburg, begründet im Jahre 1846, rkp., 1846–1865 (archiv VM v Nymburce, inv. č. IV–19)
- DOLISTA 1976 — Karel DOLISTA: Předhusitský Nymburk a nejstarší kniha městského soudu, Sborník archivních prací 26, Praha 1976
- DVOŘÁKOVÁ 1987 — Vlasta DVOŘÁKOVÁ: Václav Mencl, in: (pod vedením) Rudolf CHADRABA/Josef KRÁSA/Rostislav ŠVÁCHA/Anděla HOROVÁ a kol.: Kapitoly z českého dějepisu umění II, Praha 1987, 319
- EMLER 1911 — Jan EMLER: Nymburk, in: Krása našeho domova, Praha: Svaz okrašlovací, ročník VII, 1911, 161
- FRB V — Josef EMLER (ed.): Prameny dějin českých (=Fontes rerum bohemicarum Tom. V.). Praha 1893
- GRUEBER 1877 — Bernhard GRUEBER: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen, Dritter Theil – Die Periode Luxemburgischen Hauses 1310–1437, Wien 1877
- GRUEBER 1856 — Bernhard GRUEBER: Charakteristik der Baudenkmale Böhmens, IV. Die Übergangsperiode in Böhmen ums Jahr 1300, in: Karl WEISS: Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, I. Band, No. 11, Wien 1856, 217, (Archeol. Ústav Praha)

- HLEDÍKOVÁ 1971 — HLEDÍKOVÁ Zdeňka: Úřad generálních vikářů pražského arcibiskupa v době předhusitské. Acta Universitatis Carolinae, Philosophia et Historica, Monographia XLI. Praha 1971
- HOFFMANN 1992 — František HOFFMANN: České město ve středověku, Praha 1992
- HRABĚTOVÁ 1998 — Jana HRABĚTOVÁ: Památky Nymburska, Poděbrady: Polabské muzeum v Poděbradech, 1998,68–69
- HRABĚTOVÁ 1999 — Jana HRABĚTOVÁ: Poděbrady, Průvodce po přírodních a historických zajímavostech města a okolí, po muzeích a místech, vztahujících se k významným osobnostem, Poděbrady 1999
- HRABĚTOVÁ 1976 — Jana HRABĚTOVÁ: Soupis památek okresu Nymburk, Nemovité památky, díl 1., část 2 (Mcely–Žitovlice), Poděbrady 1976
- HRABĚTOVÁ 1979 — Jana HRABĚTOVÁ: Soupis památek okresu Nymburk, Nemovité památky, díl 1., část 1 (Benátecká Vrutice–Lysá nad Labem), 2. vydání, Poděbrady 1979
- HRNČÍŘ 1894 — František HRNČÍŘ: Královské město Nymburk nad Labem, in: Obraz minulosti a přítomnosti, Nymburk 1894
- KEJŘ 1998 — Jiří KEJŘ: Vznik městského zřízení v českých zemích, Praha 1998
- KOTRBA 1951 — Viktor KOTRBA: Česká středověká architektura cihlová, rkp.-disertační práce, Praha 1951
- KOTRBA 1970 — Viktor KOTRBA: Katalog architektury, in: České umění gotické 1350–1420, Praha 1970, 99
- KLÁPŠTĚ 2005 — Jan KLÁPŠTĚ: Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2005
- KLÍR 2002 — Tomáš KLÍR: Osídlení mezi Nymburkem a Křincem ve středověku a raném novověku, in: Vlastivědný zpravodaj Polabí, roč. 36, Poděbrady 2002, 92–157
- KRONIKA ČESKÁ IV — V. FLAJŠHANS (ed.): Václava Hájka z Libočan Kronika Česká podle originálu z r. 1541, IV. Čechy královské. Praha 1933
- KUČA 2000 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a Slezsku, díl IV., Praha 2000, 524–538
- KULHÁNEK 1912 — František KULHÁNEK: Dějiny královského města Nymburka, in: Poděbradsko 3, Nymburk 1912
- KUTHAN 1994 — Jiří KUTHAN: Nymburk, in: Česká architektura v době posledních Přemyslovců, Vimperk 1994
- KUTZNER 1969 — Marian KUTZNER: Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330. Toruń 1969
- LC I/1 — Francisci Antonii TINGL: Liber primus Confirmationum, Tomus primus. Praha 1867

- LEHNER 1905 — Ferdinand Josef LEHNER: Dějiny umění národa českého, díl I., svazek II. Praha 1905
- LÍBAL 1983 — Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura středních Čech, Praha 1983
- LÍBAL 1948 — Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura v Čechách a na Moravě, Praha 1948
- LÍBAL/MACHÁČKOVÁ 1970 — Dobroslav LÍBAL/J. MACHÁČKOVÁ: Nymburk, Stavebně historický průzkum historických částí města, Praha, Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů 1970
- LÍBAL 1984 — Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura, in: Dějiny českého výtvarného umění I/1, Praha 1984
- LÍBAL 2001 — Dobroslav LÍBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek, Praha 2001, 285–287
- LÍBAL 1970 — Dobroslav LÍBAL: Starobylá města v Československu, Stavba jako obraz dějin, Praha 1970
- MENCL 1948 — Václav MENCL: Česká architektura doby lucemburské, Praha, 1948
- MENCL 1950 — Václav MENCL: Románská a gotická hlavice jako prostředek k datování české architektury, in: ZPP 10, Praha 1950
- MENCL 1960 — Václav MENCL: Vývoj okna v architektuře českého středověku, in: ZPP 20, Praha 1960
- MOTYKOVÁ 2002a — Karla MOTYKOVÁ: Archeologické výzkumy na Nymbursku v roce 2001, in: Středočeský vlastivědný sborník, sv. 20, Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy, 2002, 107–109
- MOTYKOVÁ 2002b — Karla MOTYKOVÁ: Oprava podlahy v severní lodi chrámu sv. Jiljí v Nymburce, in: Archeologie ve středních Čechách 6, 2002, 611–615
- NEURWIRTH 1888 — Joseph NEURWIRTH: Geschichte der christlichen Kunst in Böhmen bis zum Aussterben der Premysliden, Praha 1888
- OTTO 1888–1909 — Jan OTTO: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, díl XI., Praha 1888–1909
- PAVEL 1970 — Jakub PAVEL: Nymburk, historický a stavební vývoj města, Nymburk 1970
- POCHE 1978 — Emanuel POCHE a kol.: Umělecké památky Čech 3, Praha 1978, 511
- POUL 1990 — Josef POUL: Děkanský kostel sv. Jiljí v Nymburce, Nymburk 1990
- POUL 1962 — POUL Josef: Obraz Karla Würbse: Děkanský kostel v Nymburce, in: Vlastivědný zpravodaj, Polabí, 3–4. Poděbrady 1962
- PROFOUS 1949 — Antonín PROFOUS: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny, III. díl, 1949
- RAZÍM 1996 — Vladislav RAZÍM: Sakrální stavby v systému obrany středověkých měst, in:

- Archeologia historica 26. Praha 1996, 151–167
- RAZÍM 2001 — Vladislav RAZÍM: K problematice vztahu hrad - královské město v Čechách, in: Archeologia historica 27/02. Praha 2001
- RAZÍM/ZAHRADNÍK 1998 — Vladislav RAZÍM/Pavel ZAHRADNÍK: Památková péče v Nymburce na počátku století – minulost i přítomnost, in: Památky středních Čech, sv. 12 / č. 2. Praha 1998, 1–22
- RAZÍM 2002 — Vladislav RAZÍM: Středověké hradby města Nymburka, Nymburk 2002
- RGM II — Josef EMLER (ed.): Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, Pars II., Annorum 1253–1310
- ŘEHOUNEK 2008 — Jan ŘEHOUNEK: Dějiny kostela sv. Jiljí v Nymburce, „jak kameny o nich mluví“. Nymburk 2008
- SEDLÁČKOVÁ/VELÍMSKÝ 1990 — Hedvika SEDLÁČKOVÁ/Tomáš VELÍMSKÝ: Archeologický výzkum v historickém jádru Nymburka v roce 1990, in: Archeologické rozhledy XLV. Praha 1993, 644–659
- SCHALLER 1790 — Jaroslaus SCHALLER: Topographie des königreichs Böhmen, Dritter Theil, Prachiner kreis. Prag und Wien 1790, 15–26
- SKLENÁŘ/SKLENÁŘOVÁ/SLABINA 2002 — Karel SKLENÁŘ/ Zuzana SKLENÁŘOVÁ/Miloslav SLABINA: Encyklopedie Pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2002, 16
- ŠEBEK 1983 — Svatopluk ŠEBEK: Stavební úpravy kostela Sv. Jiljí v Nymburce, Vlastivědný zpravodaj Polabí, č. 3–4, roč. 23. Nymburk 1983, 99–103
- ŠIMÁK 1918 — J. V. ŠIMÁK: F. Kulhánek, Dějiny královského města Nymburka (recenze), in: ČČH 24. Praha 1918, 286–300
- VZ POLABÍ 1983 — Vlastivědný zpravodaj POLABÍ roč. 23, 1983, č. 3-4
- WEISS 1863 — Karl WEISS: recenze Nymburk, königl. Stadt an der Elbe, von K. Zap in: Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, VIII. Band, No. 08. Wien 1863, 33
- WIRTH 1957 — Zdeněk WIRTH: Umělecké památky Čech. Praha 1957, 536–538
- ZAP 1858/1859 — K. V.ZAP: Nymburk, královské město nad Labem, in: Památky archeologické 3, Praha 1858/1859
- ZIEGLER 1974 — Václav ZIEGLER: Geologie širšího okolí Poděbrad, in: Vlastivědný zpravodaj Polabí, roč. 14, č. 5/6. Poděbrady 1974
- ŽEMLIČKA 1998 — Josef ŽEMLIČKA: Století posledních Přemyslovců. Praha 1998